

OSMANLI'DA KADILIK KURUMU VE YARGININ BAĞIMSIZLIĞI

DOÇ. DR. HASAN TAHSİN FENDOĞLU
DİCLE ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ

Osmanlı Devleti'nde örfi ve şer'i hukuku uygulayan yargı organının üç sacayağı vardır, kadı, kazasker ve Divan-ı Hümayun. Yargının bu üç temel kurumunun omurgası ise kadılıktır.

I. KADININ TANIMI, ÖNEMİ, KAVRAMLAR VE YERİ

A. Tanımı:

Kadı, insanlar arasında vuku bulan dava ve tartışmalı konuları yasal hükümlere göre çözen, bu nedenle Padişah tarafından atanmış kişidir. 1869-1876 yılları arasında yasalaştırılan, Osmanlı Devleti'nin medeni yasası sayılan Mecelle, kadı yerine hakim kelimesini kullanarak şöyle bir tanım getirmektedir; "*Hakim, beynennas (insanlar arasında) vuku bulan da'va ve muhasamayı ahkam-ı meşru'yesine (yasal hükümlere) tevfi'kan (uyarak) fasl ve hesm (çözmek) için taraf-ı sultaniden nasb ve tayin buyurulan (atanan) zattır*".¹ Kadı, "*hekim*,"² *fehim (anlayışlı)*, *müstakim ve emin, mekin*,"³ *metin*"⁴ olmalıdır".⁵ "Kadı, İslâm pozitif hukukunu (fıkıh) uygulamakla sorumlu olan hakimdir".⁶

B. Önemi:

Osmanlı'da kadı, doğrudan merkeze sorumlu ve ona muhataptır. Osmanlı Devleti'nde yargı kuvvetinin en önemli birimi kadı'dır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu ve ilk sultanı Osman Gazi'nin tayin ettiği ilk iki memurdan biri Kadı Dursun Fakih⁷ olup, 1300 yılında, Karacahisar'a, egemenlik alameti olarak atanmıştır.⁸ Kadı, Osmanlı'da, İslâmlığın, devletin ve yargı kuvvetinin sembolü görülmüştür. Daha Anadolu Beylikleri döneminden itibaren,⁹ fethedilen yerlere kadı gibi görevlilerin tayin edilmesi, Osmanlı egemenliğinin tamamlandığı

gını gösteriyordu. Bütün İslâm ülkelerinde şer'i-adli müesseseler denince, kadı'nın bunda tek kişilik olarak öne çıktığı görülmektedir. Kadılar, bulundukları yargı dairelerinde hükümdarın temsilcisi sıfatıyla, adeta siyasi bir egemenlik sembolü oluyorlardı.¹⁰ Fatih Sultan Mehmet, yeni fethettiği beldelere, adeta egemenliğinin temsilcisi olarak, bir an önce "kadı" tayin ediyordu.¹¹ Osmanlı kaynaklarında kadı kelimesine ilk defa Osman Gazi devrinde rastlanmaktadır.¹²

Kadı atanmasının nedeni, ülkede, zulmü önlemektir; Osmanlı geleneğindeki "Adaletname"lerden bu durum açıkça anlaşılmaktadır.¹³ Osmanlı, ilk zamanlarında kadıları, Anadolu'dan değil de, -muhtemelen daha yetişmiş olmaları nedeniyle- İslâm dünyasının diğer merkezlerinden getirtmiştir.

Yargı teşkilatı, Osmanlı'da, doğrudan doğruya merkeze bağlı, tüm ülkeye yaygın, çok önemli bir teşkilattır. Osmanlı yönetiminin belkemiğini kadı teşkil eder.¹⁴ Denebilir ki, devlet işlemlerinde kendisine en çok gereksinim hissedilen, en çok başvuru alan teşkilat, kadılık kurumu idi.¹⁵ Kadıların her tür işlemlerini şer'îye sicillerinden takip etmek mümkün olduğu halde, ehl-i örfün işlem ve yaptıklarını sistemli bir şekilde topluca takip edilecek defter veya kaynak serileri bugün mevcut değildir.¹⁶ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren 150 yıl kadar devlet işlerinden sorumlu vezirler, çoğunlukla ulema (dolağıyla kadı) kökenli idiler. Kadılar bu dönemde vezir ve idareci olarak atanıyordu.¹⁷

C. Kavramlar (Kadı-Hakim-Meclis-i Şer')

Kadı, hakim demektir; bununla beraber, hakim sözcüğü kadı sözcüğünden daha geneldir, çünkü hakim

ünvanı, kadı'ya verildiği gibi hükümdara da verilmekte-
dir.¹⁸ Mahkemeye, meclis-i şer' veya mahfil-i şer' deni-
lir.¹⁹ Tek kadının görev yaptığı usule, şer'îye mahkeme-
si; yetkilerinin yürürlükte olduğu yere "kaza" denilir.
Klasik devir Osmanlı Devleti iki bin beş yüz kadar kaza-
ya ayrılmıştı.²⁰

D. Yeri (Askeri Sınıf İçerisinde Yargı Sınıfı)

Klasik Osmanlı toplumu *askeri* olanlar (yönetenler)
ve olmayanlar (*tebaa*) diye ikiye ayrılır. Askeri olmayana
reaya denir. Osmanlı Devleti'nde, şer'î hukukun yorumu
ve örfi hukukun şer'î hukuka uygunluğu ile görevli olan
sınıf, ulema sınıfıdır.²¹ Ulema sınıfına ilmiye sınıfı veya
ehl-i şer' de denilir. Askeri sınıf ikiye ayrılmaktadır; ehl-
i şer' ve ehl-i örf.

İlmiye sınıfı hem din alimlerini (ulema ve müder-
ris) hem de adalet teşkilatı mensuplarını (kudat, hük-
kam) ve devlet memuru statüsündekileri (katipleri vb)
kapsar. İlmiye sınıfının ve dolayısıyla yargının başı, şey-
hulislâmdır.²² Ulema devlet içinde güçlüdür; diyebiliriz
ki, *devlette en ayrıcalıklı ve saygın sınıf ulemadan oluşmuştur*;
*sadece ağır suç işledikçe cezalandırılırlar.*²³ Osmanlı Devle-
ti'nde reayadan farklı olarak, elinde padişah beratı bulu-
nan, vergi ve yargılamada özel statüye sahip zümre ola-
rak nitelenen *askeri sınıf*, *yönetici*, *asker ve ulemadan oluşur-
du*. Askeri sınıf, normal mahkeme yerine kazasker mah-
kemesinde, sanığın durum ve mevkiine göre ya bizzat
kazasker tarafından veya heyetin diğer üyelerince yargı-
lanırdı.²⁴ *Askeri sınıf*, tebaaya verilene göre daha az ceza
verilen, mirası askeri kassam tarafından taksim olunan,
vergiden muaf olan bir sınıftır. Kimin askeri sayılacağı
konusunda belirsizlik olduğunda, çıkarılan fermanlarla,
kapalılığın giderilmesine çalışılırdı.²⁵

Kadı olmak için medresenin yüksek derecelerinden
mezun olmak şarttı, aksi mümkün değildi. Tahsilsiz sad-
razam olunabilirdi, ama en küçük kazaya kadı olunamaz-
dı. Kadıları yetiştiren okullar medreselerdir.

Medrese mezunları, "ilmiye" sınıfını teşkil eder. *İl-
miye sınıfı üç kategoriye ayrılır: Müderrisler, Müftüler ve Ka-
dılar.*²⁶ Müderrisler öğretimle, müftüler fetva vermekle (*ifta*),
kadılar yargılama ile yükümlüydü. Bu kategoriler arasında
yatay bir hareketlilik, her zaman söz konusuydu.²⁷ Bazı
avantajları olan²⁸ askeri sınıf (askeri hizmet yapanları ve

memur statüsünde çalışanları), ilmiye sınıfını da kapsar-
dı. İlmiye sınıfından olup da devlet hizmeti görenler, as-
keri sınıftan sayılırdı.²⁹ Osmanlı tarih terminolojisinde
ümmera adı verilen dirlik erbabı, ancak görevde bulunduk-
ları süre içinde askeri sıfatını taşırlardı. İş hayatına gir-
meleriyle bu sıfatları kalkar ve *raiyyet* sınıfına dahil olur-
lardı.³⁰ *Askeri sınıf, vergi vermez ve fiili üretimde bulunmaz*;
*reaya ise, vergi yükümlüsü üreticilerdir.*³¹ Osmanlı Devle-
ti'nde ulemaya karşı siyaseten katl yapılamazdı.³² Ule-
ma, Osmanlı Devleti'nde adeta imtiyazlı bir sınıftır. Ehl-
i örf ölüm de dahil her tür ceza verildiği halde ehl-i şer'e
(ulema) verilen en ağır ceza azil ve sürgündü; nadiren
ölüm cezası verildiği de olurdu.³³

II. KADININ YARGILAMA YERİ, ATANMASI, SÜRESİ, ÇEŞİTLERİ, BAŞKENT (İSTANBUL) KADISI

A. Yargılama Yeri

İslâm hukukunda, yargı yeri; ilk zamanlar, genel-
likle cami ile, pazaryeri, konaklama yerlerinde çadır ve
ikametgah idi.³⁴ Hz. Osman, Yargı Evi (Darü'l-Kaza) adı
verilen bir Adliye Sarayı yaptırmıştır.³⁵ Eskiden yöne-
tim, savaş, yargı gibi çok çeşitli faaliyetlerin yapıldığı
alan cami idi.³⁶ Camide yargılama yapılmasının sakınca-
sı görülmemişti; kadı mescitte de kendi evinde de *herke-
se açık olması koşulu* ile hüküm verebilirdi.³⁷ Yargılama-
nın camide yapılmasının alenilikle ilgisi vardır. Camiler-
deki alenilik ve her türlü engelden serbest olma ortamı-
nı başka hiç bir yer temin edemezdi. Davaların takibi
için hiç bir masraf gerekmediği gibi en ufak bir engel ol-
madan herkes mahkemelere erişebilirdi.³⁸ 1235/1837'de
İstanbul Kadı'sı, ilk kez resmi bir mahkeme binasında
(Bab-ı Meşihat) görevini yapmaya başlamıştır.

B. Kadı'nın Atanması

Günlük tahsisatı 150 akçeden az olan kadıları, ka-
zasker, diğerlerini kazaskerin görüşü, sadrazamın önerisi
ile padişah tayin eder. Kazaskerin, kadı tayinleriyle ilgi-
lenen memuruna "ruznameci" denirdi.³⁹ X./XVI. yüzyıl-
dan sonra şeyhulislâmın yetkileri, kazasker aleyhine art-
mıştır.⁴⁰

1. Tanzimattan Önce

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Sultan
Mehmet'e kadar, kadı tayini için, (i) İlmiye mensubunun

dilekçesi (arzuhalı), (ii) kazaskerin arzı (teklifi, önerisi), (iii) Divan-ı Hümayunun onayı (tasvibi), (iv) Sadrazam'ın özeti (telhisi), (v) padişahın hatt-ı hümayunu (uygun bulma emri), ve (v) Evrakın kazaskerlik divanına işlem için iadesi gerekiyordu.

Medreseden mezun olup, adaylık (mülazımlık) hakkını kazanmış olan aday, ilgili kazaskerin defterine ismini yazdırır ve sıra beklerdi. Kaza kadı'larının tayin, terfi ve azilleri (görevlerine son verme) hakkında *kazaskerin* tuttuğu deftere *ruzname*⁴¹ veya *akdiye defteri* denir; bu defter kazasker tarafından padişahın huzurunda okunur ve onay alınır; daha sonra bu defterin ismi *tarik defteri* oldu.⁴² Kadı ve müderris atanmaları *Divan-ı Hümayun*'da kararlaştırılır, padişaha arzedildikten sonra, kazasker tarafından adaya görev süresini ve ücretini belirten kısa tayin buyruldu yazılırdı.⁴³ Osmanlı'da hakimlerin tayinleri, -Emevi ve Abbasilerden farklı- kural olarak, sultan tarafından yapılır,⁴⁴ kendisine yazılı bir belge (berat) verilir.⁴⁵ Kadı tayini, XIV. ve XV. yüzyıllarda divan-ı hümayun toplantılarında Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin arzı ve padişahın onayıyla olurdu. Bu, kadı tayininin geçirdiği ilk aşamadır. Fatih'ten sonra, ikinci aşama denilebilecek bir başka usul görülmektedir. Bu usul Fatih devrinden itibaren, özellikle divan toplantılarının vezir-i azamın başkanlığında toplanmaya başlamasından başlamış ve kadı, kazaskerlerin önerisi ile *veziriazam* tarafından tayin edilmeye başlanmıştır.⁴⁶

Osmanlı'da kadı atanmasında, daha sonraları bu yöntem de değiştirilmiş (*üçüncü aşama*), kazaskerin yerini şeyhulislâm almış; kazasker yazısı yerine sadrazam buyruldu gönderilmiştir. Adayın (İlmiye mensubunun) dilekçesi (*arzuhalı*), şeyhulislâmın *işareti*, sadrazamın *telhisi* (özeti), padişahın *hatt-ı hümayun*, sadrazamın *buyruldu*, evrakın *meşibata* (şeyhulislamlığa) işlem için iadesi şeklinde bir usul izlemektedir.⁴⁷ Sultan, tayin ve görevden alma konusunda bir başkasına yetki verebilir. Bu yetki önceleri kazaskere verilmiş iken, daha sonra kadılar, şeyhulislâmın teklifi ve padişahın onayı ile atanmışlardır. Vali ve beylerbeyi, kadı tayin edemez ve görevden alamaz. Osmanlıda da kadı, yargı faaliyetini sultanın vekili olarak yapar.⁴⁸

2. Tanzimat'tan Sonra

1331/1913 tarihli "Hükkam-ı Şer' ve Mehakim-i Şer'iyye Hakkında Kanun-u Muvakkat"ın 17. maddesine göre, hakim olmak için, 25 yaşını bitirmiş olmak, bir yıl veya daha çok cezaya mahkum olmamak, tam ehliyetli olmak, kişilikli, metin, mekin (hafif meşrep olmayan), güvenilir olmak, Medresetü'l-Kudattan mezun olmuş olmak şartları aranır. Aynı kanunun 14. ve 21. maddesine göre, kadılıklar beş dereceye ayrılmış ve birinci ve ikinci derecedeki hakimler şeyhulislâm'ın arzı üzerine padişahın fermanı ile, üçüncü, dördüncü ve beşinci derecedeki hakimler, Encümen-i İntihab'ın seçmesi, şeyhulislâm'ın uygun görerek arzı üzerine irade-i seniye (padişah emri) ile tayin edilirdi.⁴⁹

C. Kadılık Süresi

Osmanlı Devleti'nde, başlangıçta, kadı'nın görev süresi sınırlanmamıştı. XI./XVII. yüzyılın sonundan sonra, müddet-i örfiyye veya düzenli görev süresi bir yıl oldu.⁵⁰ Bunun sebebi; kadıların mahalli halk ile yaklaşmamaları, yeterli kadro olmaması, zaman-ı infisallerinde (görevlerinin sonunda) eğitime yönelmeleri gibi nedenlerdir. Bu, hiyerarşide meydana gelmesi olası olan tikanıklıkları da önlemekteydi. *Mevleviyetler*,⁵¹ XVI. asırdan (h. 1001/m. 1598-9'dan) itibaren üç yıl, daha sonra iki yıl⁵²; XVII. asırdan sonra bir yıl oldu; küçük kadılıklar ise, önce iki sene, sonraları 20 ay'a indi.⁵³ Kadılık süresi devirlere göre onsekiz aydan üç seneye kadar değişmiştir. Sürelerini dolduran kadılar ma'zul olarak bir üst dereceye yükselmek için sıra beklerlerdi.⁵⁴ Ma'zul kadıların mağduriyetleri nedeniyle, vakıflar desteklerdi.⁵⁵ Mısır kadısı Osmanlı devrinde bir yıl için atanırdı ve bu ülkenin diğer kadılarını tayin etmek onun göreviydi.⁵⁶

Genelde derinliği olan hukukçular hakim yapıldığından, bunların kendilerini yenilemelerine fırsat bırakmak için yargı süreleri bir yıl ile sınırlandırılmıştır. Ebu Hanife'nin bir görüşüne göre kadı, görevde bir yıldan fazla kalmamalıdır.⁵⁷

Kadılık süresinin kısa süreli tutulmasındaki gerekçeler eleştirilmiştir. Kadılar, zaman-ı infisallerinde (ayrıldıklarında) eğitime yönelmemişler, tarafsız olamamışlardır. Aksine, işsizlik korkusuyla kadılar suistimale meyletmiş, XVII. yüzyıl başında yaklaşık on kadı'nın,

bir kadının süresinin dolmasını beklediği görülmüş-
tür.⁵⁸ Bu kısa süreli değişimler, Osmanlı yargı sistemi-
nin bozulmasının başlıca sebeplerinden biridir.⁵⁹ Tanzi-
mat'ın büyük hukukçusu, Ahmet Cevdet Paşa, belirli sü-
reli hakim tayininin zararlı olduğunu belirterek, *Divan-ı*
Ahkam-ı Adliye Nizamnamesi'yle hakimlerin belirli süre
sonunda azledilmemesi gerektiğini haklı olarak belirt-
miştir.⁶⁰

D. Kadılık Çeşitleri

Kadılar bir açıdan dört kısma ayrılabilir; birinci
grup kadılar, *bilgili ve adil* kadılardır. İkinci grup kadılar,
cahil ama adil kadılardır. Bilgili ama zalim kadılar üçün-
cü kategoride yer almakta, hem cahil hem zalim kadılar
ise sonuncudurlar. Bunlardan sadece birinci grup yeğ tu-
tulumakta, ikinci, üçüncü ve dördüncü grup kadılar ise
meşru kabul edilmemektedir.⁶¹

Kadılığın en yüksek mertebesi, "*Taht kadılığı*" veya
"*Mevleviyet*" adı verilen (Mekke, Halep, Şam, Diyarbakır,
İstanbul, Bağdat gibi devlet büyüdükçe sayısı artan)⁶²
500 akçelik eyalet kadılıkları olup, bu yerlerin kadısına
"büyük molla" da denirdi.⁶³ Osmanlı Devleti'nde eyalet-
ler ve büyük sancaklar hukuki açıdan mevleviyet olarak
teşkilatlanmış, buralarda adli-hukuki işlere kadılar⁶⁴
bakmışlardır. Yüksek dereceli kadıya "*mevali*" denir. İs-
tambul'un ilk kadısının *Mevlana Hızır* ve onun ölümün-
den sonra *Molla Hüseyin* olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Genel-
de Galata, Üsküdar, Eyüp kadılıklarına; bazen da İstan-
bul, Bursa ve Edirne kadılıklarına Bilad-ı Selase kadılık-
ları denirdi.⁶⁶

"İlmiye Menasibının Payeleri Kanunu"na göre,
"*Mevali (büyük şehirlerin kadıları) alehittak (mutlaka) cemi*
(tüm) müderrislerle (ders veren hocalara) tasaddur ider (üsttün-
ler)"; müderrisler de kendi içlerinde derecelere ayrılır;
kanunda geçen en kıdemsiz müderris olan, haric müder-
risleri, kasaba kadılarına üstturler. Ama bu üst olmak,
kesin değildir.⁶⁷ Bir de camilerde Cuma günleri görev
yapan Kadiyü'l-Mescid vardır; Cuma mescitlerinde, hü-
küm veren hakimlere Kadiyü'l-Mescid denir ki, 200 dir-
hem (veya 20 dinar) ve daha az miktardaki davalara ba-
kar, ayrıca nafakaları dağıtma görevini yapar.⁶⁸

E. Başkent (İstanbul) Kadısı:

Kadılıklar içerisinde İstanbul kadısının özel bir ye-
ri vardır. "İstanbul mollası", "İstanbul efendisi", "kadı-yı
İstanbul", "taht kadısı", "mansıb-ı vala-yı İstanbul", "ka-
dı-yı darü's-saltanat-ı aliyye" ad ve ünvanlarıyla bilinen
İstanbul kadısı, şehirdeki, ticaret, sanat, üretim, iae, gü-
venlik, imar ve adalet işlerinden sorumlu olup; ilmiye sı-
nıfı içinde Rumeli kazaskerine ve ayrıca sadrazama karşı
sorumluydu.⁶⁹ İstanbul, özelliği nedeniyle tek bir şehir
olmasına rağmen, dört kadılığa bölünmüştü.⁷⁰ XVII.
yüzyılda İstanbul, dört kadı tarafından yönetilirdi ki
bunlar İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadıları idi.
Ayrıca İstanbul kadısı 26; Galata kadısı 44 naib tayin
ederdi.⁷¹ 1854 senesinde İstanbul Belediyesi (şehremane-
ti) kurulduktan sonra, İstanbul ve Bilad-ı Selase kadıla-
rının belediye yetkileri azalmış, 1877 Kanun-i Esasi ile
belediyeye devredilmiştir.⁷² İstanbul kadısının yardımcısı
olan naiblerin başkanlık yaptığı "Bab Mahkemesi", İs-
tambul'da bulunan 27 mahkemenin en önemlilerinden
biri sayılırdı; bugün İstanbul Şer'ie Sicilleri arşivinde,
Bab Mahkemesi'nin 1076-1327 (1665-1909) yılları ara-
sına ait 544 adet Şer'ie Sicili defteri bulunmaktadır.⁷³

III. KADI' NIN EMRİ ALTINDA ÇALIŞANLAR

Hakimin emri altında, naibler, katipler, muhızırba-
şı ve muhızrlar, mahkeme hademeleri çalışırlardı. Esnaf
kethüdası, mütevellî, subaşı ve sipahi gibileri ise, icraat-
larından kadıya karşı sorumlu idiler.⁷⁴

Naib, vekil demektir; kadı yardımcısı veya kadı ve-
kili anlamı en yaygındır. Kadı'nın belirlenmiş sayıda-
ki,⁷⁵ belli süre veya belli iş için görevlendirdiği yardım-
cısına naib denir. Bu süre uzun da olabilir; uzak bir yere
atanan bir kadı, gitmeyip de naib gönderebilir.⁷⁶ Kadı
vekiline veya yardımcısına, hatta bazan bizzat kadılara
(Hz. Peygamber'in/halifenin veya sultanın halefi olduk-
ları için) "naib" denir.⁷⁷ Mahkemede değil de, yerinde
çözülmesi zaruri olan veya araştırma (tahkikat), keşif gi-
bi işleri gerektiren durumlarda, kadı mahkemeden her
zaman ayrılamayacağına göre, adına bu işleri yapmak
için kendisi tarafından atanan naibleri vardı.⁷⁸ Bu naib-
ler, kadılardan bulunmadığı hallerde veya bilhassa köyler-
de, onlar namına davaları çözerken, tamamıyla kadı yet-
kisine sahip bulunuyorlardı. Her türlü kanun ve nizamın

hem uygulayıcısı ve hem bakıcısı durumunda olan kadılar veya naiblerinin köylerdeki görevleri büyük bir önem taşıyordu.⁷⁹ Kadı ünvanını henüz kazanamamış, "naib" denilen hakimler, kazaskerlere değil, bağlı oldukları kazanın kadısına tabi idiler.⁸⁰ Hakim ile naib arasındaki ilişki vekil ile müvekkil arasındaki hukuki ilişkidir. Osmanlı'da naibler sorgu hakimi olarak da görev yapmışlardır.⁸¹

Kadı, naibi önerir, kazasker onaylarsa göreve başlar.⁸² Bir kazaya, 1-2 yılına naib gönderilir, daha sonra bunların verdiği kararlar *Fetvabane-i Ali* tarafından kontrol edilerek, gerekiyorsa, yeniden naibliğe atanmaları konusunda İrade-i Seniyye (padişah emri) alınır. Daha sonra bu naiblikler kadılığa çevrilmiş, Medresetü'l kudattan mezun olmayan kimselere kadılık verilmesi 1331 tarihinde yasaklanmıştı.⁸³ Naibler, kadıların düzenlediği *niyabet müraselesi* (naiblik yazısı) ile atanırlar.⁸⁴ Naibi tayin eden kadı, onayan kazasker idi. İstihlaf (naib atama) yetkisi verilmeyen kadı, naib seçemezdi.⁸⁵ Bazı naibler, halktan daha fazla harç alıp, anlaşmış olduğu miktarı kadı'ya göndermiştir ki bu usul kadılığı yozlaştırmış; böylece naib, görevini kötüye kullanmaya yönelmiş, ehliyetsizler kadılık yapmışlardır. Naiblik, kimi zaman rüşvetle alınıp satılan açık artırmaya (müzayedeye) tabi bir geçim vasıtası olmuş, bu durum, yargı bağımsızlığını zedelemiş, yargı, para ile ölçülebilmüş; neticede ne kadılar naiblerini, ne de merkezi hükümet kendi kadılarını kontrol edememişlerdir.⁸⁶

IV. KADI'NIN YÜRÜTME ERKİ İLE İLİŞKİLERİ

A. Genel Olarak

Kadı'nın devlet yönetimi ve siyasi konularda karar alma yetkisi yoktur. Devletin siyasi ve idari meselelerine karışmazlar ve bu konuları ilgili mülki yöneticilere terkederler. Kadı, ganimetleri taksim edemez, hazinenin mallarını ayıramaz, ordunun tertibine karışamaz, asileri katledemez, tımar topraklarını dağıtamaz, madenleri dağıtamaz; ancak devlet başkanının izni ile yapabilir.⁸⁷ Kadı genel siyaset ile uğraşamaz; hele infaz yetkisi olmayan, sözünü yürütme kuvvetine geçiremeyecek durumda bulunan kadıların kamu yönetimi ile ilgili konuları hüküm altına almaları doğru olmaz.⁸⁸

Kadı'nın, verilen cezaları uygulama, asileri öldürme yetkisi yoktur.⁸⁹ Buna karşın, devlet başkanı dahi, bağımsız yargı yerinde, eşit şartlarda yargılanır. Fatih Sultan Mehmet zamanında çıkarılan bir kanuna göre, kadılar, "*nizam-ı memleket (ülke düzeni) ve hıfz ve hırsaset-i raiyyet (halkın gözetimi) ve siyasete müteallik (ilgili) umuri, hük-kam-ı seyf ve siyaset olan (kılıç ve siyaset hakimleri olan) vükelay-ı devlete (devletin vekillerine) havale itmekle me'murlardır*".⁹⁰ Osmanlı'da yargı ile siyaset ayrılmıştır; siyaset, yargının dışındadır.⁹¹

Kadı'nın siyasi davalara bakamaması ile örfi davalara bakamaması farklı kavramlardır. Kadı, -daha önce belirtildiği gibi- örfi davalara bakar; örfi davalara bakan bir başka hakim yoktur. Kadı'nın yargı görevi dışında da görevleri vardır. Bununla kadı, adeta yürütmenin işine müdahale etmiş gibidir. Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğundan, barış ve düzeni sağlamak gerektiğinde ağır ceza politikası, devlet zor durumdaysa para cezaları, donanmada kürekçiye ihtiyaç varsa kürek cezaları ağırlık kazanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde askeri-siyasi ve idari işlere sadrazam, din ve yargı işlerine şeyhulislâm, kazasker ve kadı bakmaktadır.⁹² Kadı, Osmanlı'da, özlük işleri açısından kazaskere bağlıdır, mahalli yöneticiye bağımlı değildir.⁹³ Bu, Osmanlı idaresinin tipik bir özelliğidir. Osmanlı Hükümeti'nin, ellerinde askeri güç bulunan yöneticilere karşı çok duyarlı ve kuşkulu olduklarını biliyoruz.⁹⁴ Belki de bu nedenle, yöneticilere duyurulan bir emir kadı'lara da duyurulmuştur. XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında kadılık kurumu güçlendirilmiş, devlet, ehl-i örfün yetkilerini kadılara vermiştir.⁹⁵

B. Kadı ile Beylerbeyi-Sancakbeyi İlişkisi

Osmanlı yargısının temel ilkelerinden biri de, yargı yetkisinin kadıya, verilen hükmün infazı yetkisinin de ehl-i örf'e ait olduğunun önemle belirtilmiş olmasıdır. Ancak bazı istisnai hallerde, yasak olduğu halde, re'sen ceza veren ehl-i örf mensupları görülmüştür; XVI. yy.'dan itibaren Celali hareketlerinin düzeni bozması üzerine, ehl-i örf daha çok vergi salmaya çalışmış, şikayetler, Divân-ı Hümayun'a ulaşınca, merkezi otorite, kadılara daha fazla yetki vererek bunu önlemek istemiştir; bu tür emirler, XVII. yy. sonrasında daha çoktur.⁹⁶ Kadı-

ların İstanbul'a, Divan-ı Hümayun'a daima "arz"lar, "arz-ı telhis"ler ve "mektup"lar gönderdikleri olurdu.⁹⁷ Kadılar kimi zaman Divan-ı Hümayun'a gönderdikleri i'lamlarında sancak beyi veya subaşının kendilerine müdahalesinden bahsederek bunun önlenmesini istemişlerdir; bunun gibi, ehl-i örfün kimi zaman halka zulüm yaptığı görüldüğünden, Osmanlı yönetimi, ehl-i örfün işkence yapmaması için emirler göndermiştir.⁹⁸

Yargı Kuvveti İçerisinde Yöneticiler (İdarecinin Yargılama Faaliyeti): Osmanlı'da yargılama kural olarak kadı'ya aittir. Yöneticilerin (ümera, ehl-i örf) asıl görevi, sanığın ihzarı (mahkemede hazır bulunması) ve kararın infazının (yerine getirilmesinin) sağlanmasıdır. Gerçi beylerbeyi veya sancak beyleri, bazı askerilerin yargılanmasında hazır bulunur ama, yargılamaya müdahale edemez. Bununla birlikte kadı, mahalli yönetici ile uyumlu olmaya çalışırdı ki bu, Osmanlı idare anlayışının hedefi sayılırdı; ama buna her zaman uyulamazdı.⁹⁹ Ehl-i şer'i temsil eden kadı ile ehl-i örfü temsil eden sancak beyleri arasında nüfuz (etki) mücadelesi görülmektedir.¹⁰⁰ Burada, Osmanlı kadısının aynı zamanda idareci olduğunu, idarenin genel kontrolünü yaptığını belirtmek gerekir.¹⁰¹ Osmanlı'da, şayet yetkili merci (sultan), yöneticilere (ümera) yargı yetkisi vermişse, hüküm sahibi olan, bunu, bir hukukçu sıfatıyla -idareci olarak değil- icra eder. Tevkii kanunnamesine göre, sancak beylerinin de, mezalim ve siyaset konularında yargılama yetkileri vardır.¹⁰²

Sancak beyinin, valinin ve beylerbeyinin sadece kendilerine verilen kadar yargı yetkisi vardır; yargı yetkisi asli görev olarak kadı'ya aittir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta şudur; *ümeranın (yöneticilerin), kadı üzerinde yargısal bir otoritesi bulunmadığı gibi, yargıya müdahale etme hakkı da yoktur.*¹⁰³ Kadı, yerel şeflere tabi olmayıp, kadılarla beylerbeyi, sancak beyi gibi ehl-i örf arasındaki ilişki bir astlık-üstlük ilişkisi değildir. Her biri diğerleriyle işbirliği içerisinde olan fakat biri diğerinden bağımsız çalışan birer kamu görevlisidir. Ama kadı'nın beylerbeyi üzerinde etkisi düşünülebilir. Beylerbeyi ile eyalet kadısı, müftüsü ve bilginleri arasında oldukça hassas bir denge vardır. Bunlardan her birinin doğrudan saltanat makamına (rikab-ı hümayun) veya Divan-ı Hümayun'a arzda bulunma yetkilerinin olması, beylerbeyinin ölçülü ve adil davranmasında çok etkili olmuştur. Eyalet kadıları-

nın beylerbeyiler aleyhine gönderdikleri pek çok ilgi çekici arz ve arıza örneği bulunmaktadır. Bazen bölgedeki kadıların ortak şikayetleri üzerine beylerbeyilerin azledildiği, cezalandırıldığı, mallarının müsadere edildiği olurdu.¹⁰⁴ Eyalet kadısı öldüğünde yeni kadı gelinceye kadar beylerbeyi kadı tayin edebildiği gibi, bazı davaların dinlenmesi hususunda da padişahın dışında sadrazam sadaret buyruldu ile veya beylerbeyi bir yazı ile kadıyı görevlendirebilirdi.¹⁰⁵

C. Kadı ve Kazasker

Hız. Peygamber, askeri birlikte olan olaylara kendisi veya tayin ettiği komutan bakardı. Hz. Ömer, her askeri birliğe bir kadı tayin etmiştir. Kadı'nın uyguladığı yargılama usulü ile askeri kadının uyguladığı muhakeme usulü arasında fark yoktur. Şeyhulislâmlıktan 80 sene kadar önce kurulmuş olan¹⁰⁶ kazaskerlik teşkilatı, 761/1360 (Orhan Gazi devri) veya 764/1363 senesinde (I. Murad devrinde)¹⁰⁷ tesis olunmuş, ilk kazasker Bursa'ya, bütün kadıların deneticisi olarak¹⁰⁸ atanmış, 1482 yılında sayısı ikiye,¹⁰⁹ 922/1516'da (kısa bir süre için) üçe çıkarılmıştır. (Diyarbakır'da Arap ve Acem kazaskerliği ihdas olunmuş). Yargı teşkilatının asıl başı ve ilmiye sınıfının bürokrasi içerisindeki ikinci başı olan kazasker,¹¹⁰ Divan-ı Hümayun'un güçlü bir üyesi olup, devlet protokolunda vezirlerden sonra gelir.¹¹¹ Kazaskerliğe tayin edilenlerin sadr-ı azam huzurunda cüppe (hil'at) giymeleri kanundu.¹¹² Rumeli kazaskeri (ki Avrupa, Afrika ve Kırım bölgeleri yargısının başıdır),¹¹³ ülkedeki en kıdemli kadı idi. Bu nedenle, şeyhulislâmdan sonra ulemanın başı sayılırdı.¹¹⁴ Kadiaskerliğe mevleviyet (büyükşehir) denilen beşyüz akçelik kadılıklardan (İstanbul, Edirne gibi) gelinirdi.¹¹⁵ Kazasker, Divan-ı Hümayun'a, yargıyı temsilen katılırdı.

Kazaskerliğin üç görevi sayılabilir: Eğitim (tedris) ve yargı teşkilatının idaresi, ordunun ve askeri sınıfın savaş ve barış zamanında hukuki ihtiyaçlarının giderilmesi, bazı sebeplerle şeyhulislâm yerine idari ve siyasi fetvalar vermek.¹¹⁶ *Kazaskerin eğitim ve yargı ile ilgili görevleri ise, (i) Divan-ı Hümayun'a katılıp, yanlış karar veren hakimlerin kararını düzeltir. (ii) Vezir-i azam divanına katılıp, hatalı kararları bozar veya düzeltir. (iii) Kendi konağında dava dinler. (iv) Gene haftanın belirli günlerinde, sırf bir temyiz*

*mahkemesi niteliğinde kurulan ve Huzur Mürafaası denilen bu mahkemeye vezir-i azam başkanlık eder, şeyhulislâm da gözetmen olarak katılırdı.*¹¹⁷

Kazasker, 1574 senesine kadar, bütün müderris ve kadıları tayin etme yetkisine sahiptir.¹¹⁸ Sultan'ın yetki verdiği kazasker ve şeyhulislâm'ın kadı nasbı, sultanın nasbı gibidir.¹¹⁹ Orduya mensup kişilerin davaları askeri yargıda görülür. Orduya mensup şahıslar, ancak askeri yargıda yargılanır. Ücretini devlet hazinesinden alan askerilerin belli davalarına kazaskerler bakar.¹²⁰ En küçük bir kaza kadısından, "molla" denilen en büyük kadıya kadar hepsinin ilk amiri kazaskerdi.¹²¹ Kazaskerler, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, tüm hakimleri, müderrisleri ve din görevlilerini atanmak üzere seçip, vezir-i azama bildirir. XVI. yüzyıldan sonra kazaskerler, sadece kaza hakimleri ile alt rütbeli müderrislerle sınırlanmış, diğerlerini tayin yetkisi şeyhulislâma geçmiştir.¹²² Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki kadı ve müderrislerin kontrol ve azillerini arz etme yetkisi Rumeli kazaskeri efendiye aitti.¹²³ Padişah sefere çıktığında kazasker de katılırdı.¹²⁴ Sadr-ı azamlar gereğinde kazaskerlerin işlemlerini teftiş ettirirlerdi.¹²⁵

Anadolu ve Rumeli kazaskerinin İstanbul'da birer mahkemesi vardı. 1331/1913 tarihli Kanun-u Muvakkat ile kazaskerlik kaldırılarak yerine *Rumeli ve Anadolu kazaskerlik Mahkemeleri* kuruldu;¹²⁶ 8 Şubat 1914 tarihinde bu iki mahkeme birleştirildi.

Doğu bilimcisi Jennings, Anadolu ve Rumeli kazaskerinin kadı üzerinde bir şef olarak yargı bağımsızlığını ihlal ettiğini iddia eder.¹²⁷ Oysa, kazaskerin görevi, kadı kararlarını usul ve esas açısından incelemek, adeta temyiz mahkemesi görevini yerine getirmektir. Kazasker, yargı bağımsızlığını ihlal etmemektedir. Kazasker, şer'i hukukun Divan-ı Hümayun'daki temsilcisi olup, askerilerin bazı davalarına bakmakta, miras taksimlerinden belirli oranda pay almaktadır.

D. Kadı ve Şeyhulislâm

Şeyhulislâm, bürokrasi içerisinde ilmiye sınıfının birinci temsilcisidir. Bu kurum, 828/1425 yılında bir *fetva makamı* olarak ortaya çıkmış, 497 sene yaşamış, bu dönemde 185 meşihat değişikliği olmuş, 1340/1922'de kaldırılmıştır.¹²⁸ Şeyhulislâm, kadıasker veya kadıasker

mazulleri arasından seçilirdi. Bu durum XVII. yüzyıldan itibaren Rumeli kadıaskerleri veya mazullerinden tayin etme şekline dönüşmüştür.¹²⁹

Merkezdeki sadr-ı azam ile şeyhulislâm, doğrudan doğruya belli bir teşkilatın başı değillerdir. Şeyhulislâm ise, devletin dini bütünlüğünü simgeler ama *idari ve yargısal yetkileri yoktur*.¹³⁰ Diğer İslâm devletlerinde ilmiyenin ve yargının başı *kadı'l-kudat* iken Osmanlı'da, ulemanın başına şeyhulislâm, yargının başına kazasker denilmiş, şeyhulislâmlık, diğer İslâmi ülkelerde erişemediği dini ve siyasi bir önem kazanmıştır.¹³¹ *Şeyhulislâm olanlar, protokolda tüm ulemanın önüne geçerler. Tüm müderris ve otoritelere göre daha üstün bir konumdadır*.¹³²

Ebussuud Efendi'den¹³³ (1490-1575) sonra, artık şeyhulislâmlık bir kamu hukuku kurumu olarak *veziri azamlıkla* eş tutulmuştur.¹³⁴ Şeyhulislâmlık resmi daire-sine, *Bab-ı Meşihat veya Fetvahane* de denilmektedir.¹³⁵ Şeyhulislâm, Divan-ı Hümayun'da ikinci bir şer'i hukuk temsilcisine lüzum kalmadığı için Divan-ı Hümayun'a alınmamışsa da, gerektiğinde Divan'a çağrılabilir veya kendisi arz için gelebilir.¹³⁶ *Şeyhulislâmın asıl itibarı, ilmiyenin başı (reisü'l-ulema) olması ve fetva yetkisidir*.¹³⁷

E. Kadı ve Sadrazam

Mahiyeti: Yargı kuvvetinin başı, padişahтан sonra, sadrazamdır.¹³⁸ Osmanlı vezir-i azamı, Osmanlı hükümdarının çıkardığı ferman üzerine göreve başlar. Hükümdar bu fermanla, vezir-i azamın yürütme ve yargısal alanlardaki yetkilerine kendisinin vekili olarak sahip olduğunu ve bu göreve atandığını belirtir.¹³⁹ Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnamesine göre, *sair vezirler, valiler, tüm ulema, tüm kadılar, tüm şeyhler ve tüm efendiler, sadr-ı azamın sözünü padişahın*¹⁴⁰ *"mübarek lisan-ı şeriflerinden sadır olmuş ferman-ı vacibu' l-izan bilübb emrine imtisal ve kendüye ta'zim ve tevkir ve iclal itmeğe me'murlardır"*.¹⁴¹ *"Bilgil ki, ervela vüzera ve ümeranın başı vezir-i azamdır. Cümle-nin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır"*.¹⁴²

Sadrızam Divanları: Divan-ı Hümayun'da, vezir-i azamın yargı yetkisi vardır. Şayet vezir-i azam gerekli görürse, Rumeli kazaskeri de yargılama yapar.¹⁴³ Divan-ı Hümayun'daki kubbealtı vezirlerinin en önemli görevleri, zengin bilgi ve tecrübe birikimleriyle danışman olarak devletin idaresine katkıda bulunmaktır.¹⁴⁴ Sadrazam,

salı ve perşembe günleri dışında, kendi sarayında, *ikindi* vakitlerinde, divan kurup halkın sorunlarını, şer' ve kanun üzere görür, karar verirlerdi.¹⁴⁵ Sadrazam, divan günleri dışındaki *kışlak* vaktinde de, kendi sarayında divan kurar. Divan-ı Hümayun ve diğer divanlarda, davalar, bizzat sadrazam tarafından değil de, olasılıkla, burada yetkili bir kadı tarafından görülmektedir; her üç divanda da kadı, bunun için vardır.

Tevkii kanunnamesinden de anlaşıldığı gibi sadrazamın yargı ile ilgili geniş yetkileri vardır. Bunlar şöyle belirtilebilir: (i) *Hadler, kısas, haps, sürgün ve bütün ta'zir ve siyaset cezalarının infazına karar verir;* (ii) *Çeşitli divanlarda dava dinler, şer'i ve örfi davaları çözer;* (iii) *Şer' ve örfi ahkâmını icra eder;* (iv) *Mezalim hakimi olarak görev yapar;* (v) *İlmiye sınıfının tayin ve azlinde söz sahibidir;* (vi) *Yargı sisteminin bütün kadıları, sadrazam hazretlerinin söziünü padişah sözü gibi ferman kabul edeceklerdir;* (vii) *Vezir-i azam, vekili olduğu Osmanlı hükümdarının onayı ile kanun tasarılarını hazırlar.*¹⁴⁶

"Asitane-i Saadet Kaymakamı Kanunu"na göre, İstanbul'da sadrazam, Divan-ı Hümayun toplantılarına katılır. Bu durumda, Divan-ı Hümayun'a İstanbul kadısı ve defterdarlar, nişancı vekili ve sair hocalar varır. Ama *çarşamba divanı*na İstanbul kadısından başka Galata, Üsküdar ve İstanbul kadıları gelir.¹⁴⁷ Görülüyor ki Osmanlı vezir-i azamının geniş yargısal yetkileri vardır. O sanıkları bizzat sorguya çekmekte, suçlu olduklarına karar verdiği kimseleri cürümünün derecesine göre cezalandırmaktadır. Ama padişah dahi Şeyh Bedreddin'in geleceği hakkında doğrudan doğruya karar verememiş, ulemeden meydana gelen bir kuruldan fetva almayı uygun bulmuştur. Bununla beraber en yüksek yargıç olan hükümdarın ve onun vekili vezir-i azamın her zaman bir kurulun danışma niteliğindeki kararını almasalar dahi, hiç değilse en az bir kadıdan fetva aldıktan sonra hüküm verdikleri muhakkaktır.¹⁴⁸ Hükümdarın atadığı bir kadıyı sadrazam azledemezdi.¹⁴⁹

Merkezi bir idari sistem kurmakla birlikte, idareci-sine geniş yetkiler veren Osmanlı Devleti, ast vezirin üst veziri ziyaretini, vezirlerin 15-20 günde bir sadrazamı ziyaretini kanunla düzenlemiştir.¹⁵⁰

F. Kadı ile Divan-ı Hümayun Arasındaki İlişki

İlk kuruluşu Hz. Ömer devrine kadar uzanan Divan, Emevi ve Abbasiler'de bir dönem *Divani'l-Adl*, Selçuklular'da *Divan-ı Sultan*, Anadolu Selçuklularında *Divan-ı Saltanat ve Divan-ı Ali*, İlhanlılarda *Divan-ı Kebir-i İlhani*, Osmanlılar'da *Divan-ı Hümayun* adını almıştır. Osmanlı Devleti'nde, mezalim divanının yerini Divan-ı Hümayun'un aldığı görülmektedir. Padişah divanı da denilen Divan-ı Hümayun, Osmanlı devlet yönetiminde XV. yüzyıl ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli karar organıdır.¹⁵¹

İlk Osmanlı padişahlarından Orhan ve II. Murad, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın şikayetlerini dinlerlerdi. Osmanlılar'da Divan-ı Hümayun'un ilk ve asli görevi de şikayetleri dinleyip halletmektir.¹⁵² İslam devletlerinde yargı gücü iki şekilde görülür: *Hakimin yargı gücü ve Divan-ı Hümayun'un yargı gücü*. Bu ayırım, uygulanan duruşma (mürâfaa) usulüne ve hakimin takdir yetkisinin kapsamına da dayanmaktadır.¹⁵³ Bu ayırımı Divan-ı Hümayun'un ikinci tür yargıya girdiği görülmektedir.

Divan-ı Hümayun, Osmanlı Devleti'nin merkezdeki teşkilatlarından biridir. Tevkii, Kanunnamesinde, "Kanun-i Divan-i Hümayun" başlığı altında bununla ilgili protokol kurallarını detaylı bir şekilde anlatır.¹⁵⁴ Divan-ı Hümayun'un kararları ikiye ayrılabilir: (i) Siyasi, askeri, mali ve idari konularda alınan kararlar; (ii) Yargı konusunda alınan kararlar. Bu da değişik açılardan sınıflandırılabilir: (aa) Divan-ı Hümayun, belirtildiği gibi, Divan-ı mezalimin görevlerini yapar. Genelde padişah Divanı, olağanüstü yetkili bir yargı organıdır. (bb) Divan-ı Hümayun, kadı kararlarının temyiz merciidir. Sistematik temyiz bulunmadığı Osmanlı'da, Padişah Divanı, yargıyı temyizen denetlemektedir. Ayrıca kadı, yargılama faaliyetinden kaçınmışsa, Padişah Divanı ilk ve son derece mahkemesi olarak görevini yerine getirir. Padişahın her an bu Divan'ı denetlemesi söz konusudur. Divan, kanun egemenliğini sağlayan önemli bir mahkemedir. Kesin hükme bağlanmış bir karar, padişah veya Divan'ı kararıyla yeniden yargılama konusu yapılabilir.¹⁵⁵ Divan, davayı duruşmalı veya duruşmasız olarak görür de, kararı bozarsa, dosyayı aynı mahkemeye, bazen de başka mahkemeye iade eder; şikayet varsa, özel kadı

(mehayif müfettişi) gönderir. (ce) Divan-ı Hümayun'a dilekçe ile, bizzat veya vekille bireysel başvuru, mümkün-
dür. Bizzat padişaha da başvurulabilir. Hangi din ve mil-
lete mensup olursa olsun¹⁵⁶ birey, kurulun önüne çıkarak
şikayetini veya davasını anlatabilir; bu konuda hiç bir kısıt-
lama yoktur.¹⁵⁷ Divan-ı Hümayun istisnasız herkese
açıktır. Divan-ı Hümayun'a dilekçe sunulması, çok yay-
gın ve önemli bir uygulama olup, bunu tezkireciler, yük-
sek sesle okumaktadır.¹⁵⁸ Temsil niteliği olmayan Divan-
ı Hümayun'un *idari ve siyasi yetkileri yanında Batılı göz-
lemcilerde bayranlık nyandırın tarafı, adli işlerde kendisini
göstermektedir*. Buraya sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet
farkı kesinlikle gözetilmeksizin herkes yazı ile veya biz-
zat başvurabilirlerdi. Üyeler bütün şikayetleri dinlemek
zorundaydılar.¹⁵⁹ Divan-ı Hümayun toplantılarında hal-
kın, genellikle kadılardan şikayet ettiği, defterlerden an-
laşılmaktadır.¹⁶⁰ Divan-ı Hümayun üyeleri, görüşlerini
söylemekte tamamen özgürdür. Divan-ı Hümayun'da ve-
rilen kararlar padişaha arz edildikten sonra kesinleşir. Di-
van-ı Hümayun kararına rağmen son söz padişahıdır.¹⁶¹
Divan, aynı zamanda, Hükümdarın genel bir danışma
meclisi olup, etkinliği, XVII. yy.'dan sonra sadrazam le-
hine azalmış,¹⁶² XVIII. yy.'dan sonra fiilen (de facto) or-
tadan kalkmıştır.¹⁶³

Yargı kuvveti içinde yer alan Divan-ı Hümayun dı-
şında, başka divanlar da vardır. Bunlar, *Cuma Divanı*,
Çarşamba Divanı, *Ayak Divanı* ve *Eyalet Divanları*dır. *Cu-
ma günleri* vezir-i azam başkanlığında Rumeli ve Anado-
lu kazaskerleri, huzur mürafaası¹⁶⁴ denilen bir toplantı-
da, dava dinler ve karar verirler.¹⁶⁵ Dava dinlemek gerek-
li oluyorsa Rumeli kazaskeri dava dinler. Sadrazam (ve-
kil-i saltanat) tarafından izin verilmedikçe, Anadolu ka-
zaskeri dava dinleyemez.¹⁶⁶ *Çarşamba günleri* sadrazam
başkanlığında İstanbul ve Galata-Eyüp-Üsküdar kadıları
toplansak dava dinlerler.¹⁶⁷ Vezir-i azam divanlarında
adli ve idari yargılama konusunda muhakeme yapılır;
Çarşamba Divanı'nda, İstanbul'da oturanların şikayetleri
dinlenir. Gerekli ise, hakimler çağrılarak, dava dinletilir.
¹⁶⁸ *Çarşamba Divanı*'ndan sonra, sadrazam, yanına yeni-
çeri ağasını, ihtisab ağasını ve kadıyı alıp, temel gıda
maddelerinin (zahire) fiyatlarını kontrol (narh) eder; fi-
rınlara uğrayıp, ekmekleri denetler; gerekirse ilgililere
ceza verip hemen infaz ederler.¹⁶⁹ *Çarşamba Divanı*'na

bir çeşit istinaf mahkemesi denilebilir.¹⁷⁰ *Ayak Divanı*.
Önemli divanlardan biri de, olağanüstü hallerde padişah
başkanlığında Kubbealtı dışında toplanan "ayak diva-
nı"dır.¹⁷¹ *Eyalet (beylerbeyi) divanı*, eyaletin idaresinde en
önemli kurul olup, eyalette, Divan-ı Hümayun'un küçük
bir modelidir. *Eyalet kadısının, bu divanın üyesi olup olma-
dığı tartışmalıdır*.¹⁷² Kendisine *eyalet valiliği verilen bir ve-
zir*, idari bazı davaları dinleyebilir ve karar verebilirdi.¹⁷³
Kendisine verilen şer'i ve örfi davaları bir hakim sıfatıyla
çözer.

G. Kadı ve Padişah

Padişahın kadıya yargı alanında emir vermesi, yargı
bağımsızlığını ihlal etmesi yasaktır. Fatih ile Kadı Hızır
arasındaki yargısal ilişki tevatür kabilinden olup bu ka-
nıyı güçlendirmektedir.

İslâm hukukunda hükümdara geniş takdir ve dü-
zenleme yetkisi tanınmıştır. Yeni suç ve cezaların, örfi
vergilerin ihdasında padişahın takdir yetkisi vardır. İs-
lâm hukukunda hükümdarlığın irsen intikali, hukuki
(de jure) değil, fiili (de facto) bir durumdur. Aksi halde
Hz. Peygamber'in vefatında amcası Abbas, hilafete İslâm
miras hukukuna göre daha yakındı. Buna rağmen fiili
durumu ve kamu yararını (maslahatı) dikkate alan Gaza-
li, İbn Kudame, İbn Hümam, İbn Abidin ve İbn Hal-
dun, bu tür idarecilerin adalete-dine uygun olmaları ko-
şuluyla kabul edilmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁷⁴

Kadı haksız bir hüküm vermişse, rüşvet almışsa, bu
takdirde zarara uğrayanın yakınması üzerine, verilen hü-
küm kazaskerce incelenir ve düzeltilirdi. Kazaskeri tayin
eden padişah olduğuna göre, şer'i yargı üzerinde etkisi
kabul edilebilir; ama şer'i hukuk içindeki bir hususu pa-
dişahın kendisi hükme bağlayamaz, burada şer'i hukuk
ve onu temsil eden yargıç ile gerekirse hükmü düzelten
kazasker padişahın üstün konumdadır.¹⁷⁵ Kişi aynı za-
manda hem taraflardan biri, hem de hakim olamaz. Ama
şüphesiz ki, padişahın hukuk bilgisi varsa, yargılama ya-
pabilme yetkisi bulunmaktadır. Esasen İslâm hukukun-
da devlet başkanının ilim vasfının ictihad derecesinde ol-
ması gerekmektedir.

Her padişah değişikliğinde, kanun ve imtiyazlar ye-
nilenir.

Padişahın koyduğu esasların, genel kanunname ile tanzimi, ilk defa Osmanlı'da görülmektedir; bunu yapan ilk padişah da Fatih Sultan Mehmet'tir; Fatih, II. Bayezid, Yavuz ve Kanuni Kanunnameleri, resmen yazılmış olup, kadılara da gönderilmiştir.¹⁷⁶

Bu durumda yargı kuvveti ile yürütme kuvveti Halife veya sultanın şahsında toplanmakla, yargı yürütmenin emri altına girmiş olmakta mıdır? Bu, insan hakları açısından bir tehlike oluşturmuş olmaz mı? İslâm hukunu uygulayan kim olursa olsun, uymak zorunda kaldığı usul ve kuralları vardır. Devlet başkanı, yargı kürsüsüne oturduğu zaman, idareci olarak değil, kadı sıfatıyla hareket etmek zorundadır. Halife veya sultan, Mezalim kadısı olarak görev yaptığı zaman, kadı'nın karar vermekte korktuğu, veya üst düzey yöneticilerle ilgili davalara bakar.¹⁷⁷ Ayrıca Cuma selamlığı sırasında, padişahın yolu üzerinde, bir görevli, halkın dilekçelerini toplayarak devlet başkanına arz ederdi.

H. Osmanlı Klasik Döneminin Yargı Bağımsızlığı Açısından Değerlendirilmesi

Yargı bağımsızlığı için öncelikle yasa egemenliğinin sağlanması, bunun için de usulünce çıkarılmış kanunlara ihtiyaç vardır. Ehl-i örf denilen askeri ve idari yetkililer ve kadıların keyfi ceza vermemeleri ve keyfi vergi koymamaları için kanun şarttır. Halka, idarecilerin zulümlerine karşı hukuki korunma sağlanmalıdır. Osmanlı bunu gerçekleştirmiş, kanunlar konulmuş ve halka ilan edilmiştir.¹⁷⁸

Kazasker ve şeyhulislâm tarafından tayin edilen kadılar, bölgelerindeki idarecilerden bağımsız olarak yargı görevini yerine getirmişlerdir, yöneticilerin kendilerine müdahaleleri veya yargı görevini bizzat yürütmeleri prensip olarak söz konusu değildir. Prof. Onar'a göre de, Osmanlı'da yargı bağımsızdır; *Zamanla şer'i davalar tamamen kazasker ve kadıların görev ve yetki alanına girmiş, diğer devlet adamları davalarla doğrudan doğruya meşgul olmamış ve bu suretle idare ve yargı fiilen ayrılmıştır.*¹⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde yürütme ile yargı güçleri arasında çok uzun yıllar, gizli-açık bir mücadele yaşanmış; ehl-i örf, kadılara, istediği kararı (hücceti) almak için baskı yapmış, onlar da güçleri varsa direnmiş; ehl-i şer', ehl-i örfü hukuk çizgisine çekmeye çalışmıştır. Kimi za-

man sipahiler de suçlulara ceza vermiş veya para karşılığında serbest bırakmış; bu nedenle, ehl-i örfün, kadı kararı olmadan ceza vermemeleri veya hapisteki kişiyi tahliye etmemeleri için durum, titizlikle takip edilmiştir.

V. YARGININ DENETİMİ

A. Yargının Merkezi İdare Tarafından Denetimi

*Osmanlı'da kadı, halife olan padişahın vekili olarak, onun adına adalet dağıttığı için, kendini sadrazamın emrinde saymazdı. Sadrazam, kadı'nın yargıya, adalete ait işlerine, hüküm veriş şekline karışamazdı.*¹⁸⁰

Devlet otoritesini temsil edenlerin halka karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan genel mahiyetteki padişah fermanı adaletnamelerin yayımlanmasında, yaygın hale gelen suistimaller, padişah katına yapılan toplu şikayetler, teftişler sonunda tesbit edilmiş haksız uygulamalar esas teşkil eder.¹⁸¹ Kadıların görevlerini kötüye kullanmaları, kadı ve naiblerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, devre çıkıp halka zulmetmeleri, fazladan para toplamaları gibi sebeplerle adaletname neşredilirdi.¹⁸² *Yıldırım Bayezid*'in, her sabah halkın dava ve şikayetlerini dinlediği¹⁸³ bilinmektedir. Aynı padişah, bir teftiş sonucunda, kadıların ilimleriyle amel etmeyip, fesada karıştıklarını öğrenince, kadı'ların, Yenişehir'de bir eve doldurularak yakılmalarını emretmişse de, bu, *Çandarlı Ali Paşa*'nın bir tertibiyle önlenebilmiştir.¹⁸⁴ *Bayezid I.* zamanında kadıların görevlerini kötüye kullanmalarının anlaşılması üzerine, padişahın iradesi ile, vezir-i azam Ali Paşa, kadıların düzenleyecekleri belgeler için alacakları harcların yu-karı sınırını gösterir bir tarife düzenleyerek, devletçe *kadılık teşkilatının ilk nizamını yazmıştır.*¹⁸⁵ Yavuz Sultan Selim devrinde verilen bir hükümle, kadılar, hırsız ve yol kesicilere (haremilere) karşı uyarılmıştır.¹⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde *siyasetname* ve *nasihatnamelerle* devletin yeniden eski durumuna gelmesi amaçlanmıştır. Siyasetname ve nasihatnamelerin bir kısmı, Kanuni devri şartlarına dönülmesini istemekte, bir kısmı ise, eski ve yeni koşulları birlikte değerlendirmektedir. Osmanlı'da gözle görülür ve yaygın bir hal almış haksızlıklar, tarihimize için önemli belgelerden adaletnamelerle ortadan kaldırılmaya çalışılmıştı. Halkı soyan kadıların hali *I. Ahmed*'in 1609 tarihli *adaletnamesinde* en geniş yeri alacak-

tır.¹⁸⁷ I. Ahmed, kadıların teftiş görevini kötüye kullanarak devre çıkmalarını yasaklamaktadır.¹⁸⁸ XVII. yy.'dan sonra Osmanlı yargısının en büyük problemi, şer'i şerife riayet-sizlik, örfi hukuku ihlal etmek, hakimler arasında düşmanlık (mabeyn-i hükkamda adavet) ve hakimlerin rüşvet alması (kuzatda rüşvet) idi.¹⁸⁹

Vatandaş, zalim ve rüşvetçi kadıyı, sancak beyi ve beylerbeyine değil, çok defa doğrudan doğruya yazıyla Divan'a şikayet ediyordu, bunun sebebi, sancak beyi, hatta beylerbeyinin, kadı üzerinde büyük yetkisi olmasıdır. Beylerbeyi, kadı'yı ne azledebilmekte, ne verdiği hükmü değiştirebilmektedir. Bir suçüstü (cürm-i meşhut) olmadıkça beylerbeyi, kadı'ya adeta müdahale edememektedir, onu tutuklatması olanaksızdır.¹⁹⁰

Osmanlı'da yargının idari denetimini Divan-ı Hümayun yapmaktaydı.¹⁹¹ Köylülerin, sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet ve tımar sahipleri ile ilgili yakınmaları, yine bunlar (toprak kadıları) tarafından değerlendirilir ve yargılaması yapılırdı. Toprak kadılarından başka bir de *Mehayif müfettişleri* vardı ki, bunlar mahalli kadı ve naibler dışında köylere kadar halkın derdini dinlemek ve şikayetlerini değerlendirmek için devletin tayin ettiği kadılardı. Mehayif müfettişleri gördükleri davaları ve yapılan şikayetleri doğrudan doğruya Divan-ı Hümayun'a arz etme yetkisine de sahiptiler.¹⁹²

Mehayif müfettişleri, doğrudan Divan-ı Hümayun'a sorumlu müfettişler olup, şikayet konularını dinlemek yetkisine sahiptir.¹⁹³ Şikayet olunan kadılar hakkında araştırma ve teftişi, her eyalet ve sancakta XVI. yüzyıl sonuna kadar *toprak kadıları* ismiyle anılan seyyar kadılıklar yapmışlardır.¹⁹⁴ Şikayet olunan bazı kadılar, Divan-ı Hümayun'a sevk olunurdu. Bazı kadıların araştırmasını bir başka mahallin kadısı veya beylerbeyi ile kadısı yapmışlardır.

Osmanlı'da yargı teşkilatının temel taşı olan kadıları, -genellikle- daha üst bilgi düzeyine sahip *Mehayif müfettişleri* denetlerler, özellikle yakınmaların çok oldukları bölgelere yollarırlar; bazıları da devlet adamlarına ait vakıfları yönetir. Mehayif Müfettişlerinin üzerinde "*Menasib-i Devriye*" kadıları vardır. Bunlar önemli merkezlerde nöbetleşe olarak kadı'lık yapar. En üstte ise "*mollalar*" bulunur. En üst molla, *Rumeli kazaskeridir*. Sonra *Anadolu kazaskeri* vardır; onu *İstanbul kadısı* izler.¹⁹⁵

Osmanlı'da kadılar kısa bir dönem için tayin olunduğundan, bazı kadılar, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, işsizlik (mazuliyet) dönemlerinde parasız kalmamak için, davacı isteği dışında, fırsat buldukça devre çıkıp, gezici mahkemeler kurup mal ve para toplamışlardır; bazan da bu durum, mehayif teftişi veya umumi teftiş adı altında yapılmıştır.¹⁹⁶

B. Yargının Hisbe Görevlisi

(Muhtesib, Ombdusman) Tarafından Denetimi

Dava açmayı gerektirmeyen, ama toplumda "iyiliği emr, kötülükten yasaklama görevi" bulunan teşkilata hisbe teşkilatı, başındaki kişiye (mütevellisine) de hisbe valisi (valiyü'l-hisbe) denir.¹⁹⁷ İyiliği emirle birlikte, ölçü-tartıyla da ilgilenen bu örgüt, karşılıksız çalışmak gibi anlamlara gelebilen "hasbî" kelimesinden alınmıştır.¹⁹⁸ Hisbe teşkilatı, adi yargı hükümleri ile mezalim arasında bir yer işgal eder.¹⁹⁹ Hisbe ile yargının benzerliği şu konularda görülmektedir:

Muhtesip, ölçü-tartı, satılan mal ve ücret anlaşmazlıkları, ödeme gücü olduğu halde borcun geciktirilmesi davalarında yargı yetkisine sahiptir; ama, delil, ispat, ve yemine ihtiyaç duyulan davalara bakamaz. Kadı, açılan bir dava olmadıkça, davaya bakamaz ama muhtesip, açılan bir dava olmasa da, iyiliği emretmek (emr-i maruf), kötülükten yasaklamak (nehy-i münkerle) yükümlüdür.²⁰⁰ Muhtesip, kötülüğü, şiddet ve tazirle kaldırabilir ama kadı, ancak sabır, vakar ve sükunetle davayı halleder.²⁰¹ *Muhtesibin rütbesi, kadı'dan düşük, mezalim kadısının yetkisi ise kadı'dan yüksektir.*

Hisbe, İslâm hukukuna özgü bir kurumdur, Bizans'tan alınma²⁰² ya da Roma'dan alındığı doğru olmadığı gibi,²⁰³ kadı karşısında alternatif olarak dinden kaçış²⁰⁴ değildir. Muhtesibin üç görevi, kamu haklarını (hukukullahı), insan haklarını (hukukulibadı) ve diğer (karma) hakları korumaktır.²⁰⁵ Hz. Ömer, hisbe görevini düzenlemiş ve bunu yargı görevinden ayrı tutmuştur. Çünkü bazı haklar vardır ki, hukuk düzeni, bunların korunmasını istemektedir; ne var ki, ihmal edildiğinde meseleyi kadıya götürecek belirli bir şahıs olmamakta veya zarar görececek kimse kendi hakkını korumaktan aciz bulunmakta, böylece kamu takibini gerektirmektedir.²⁰⁶ Abbasiler devrinde, görevi iyiliği emretmek-kötülükten

yasaklamak (emr-i maruf nehy-i münker) olan muhtesib, pek çok görevi yanında, süratle sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenir ve kimi zaman güç kullanarak meseleleri hallederdi.²⁰⁷ Muhtesip, yargıdaki gecikmeleri ve diğer adli şikayetleri dinleyerek, iyiliği gerçekleştirmeye çalışır. Hisbe memuru, İbrahim b. Betha, Bağdat'ta, zamanın kadı'l-kudatı Ebu Amr b. Hammad'ın, davaların da görüldüğü konağına uğrar. Davası olan hal-kın epeydir beklediğini görünce, kapıcısını çağırır ve "Başkadıya söyle, dava sahipleri Güneş'in altında, kapının önünde beklemektedirler. Ya makamına otursun, ya da özrünü bildirsin de bekleyen halk da dönüp gitsin"²⁰⁸ der. Muhtesibin yargıyı denetlemesi, günümüz yargı denetleme mekanizmalarının dışında, tamamen özgün bulunmaktadır. Bu denetlemenin, yargısal değil de idari olduğu görülmektedir.

*Osmanlı muhtesiplik müessesesi hayli değişikliğe uğramış, önceleri kadılık derecesinde olan ve batta kadı kadar İslam esaslarını bilen, önemli bir kişi tarafından görülen muhtesiplik görevi, artık Osmanlılar'da şehir veya kasabanın ikinci derecede bir hizmeti halini almıştır.*²⁰⁹ *Osmanlı'da hisbe, kadı'nın görevleri arasında bulunduğundan, muhtesip de kadı tarafından atanır.*²¹⁰ *Esasen Osmanlı teşkilatında personelin merkezileştiği ve hiyerarşik bir düzen aldığı görülmektedir.*²¹¹ Muhtesib, aslında ehl-i örften bir görevli olmakla beraber kadı'nın emrinde ve gözetiminde çalışmakta, belediye işlerinde kadı'ya yardım etmekte, özellikle sebze meyve fiyatları (narh) işlemleriyle ilgilenmekteydi.²¹²

C. Yargı'nın Yargı Tarafından Denetimi

Yargı, yerel mahkemelerin verdiği kararların bir üst dereceli mahkeme tarafından yeniden incelenmesi veya yeniden yargılama yapılması ile denetlenebilir. Temyiz yoluyla, muhakeme hataları düzeltilebilir, birey hakları korunabilir, hukukta birlik sağlanarak hiyerarşik kontrol sağlanabilir, sistemin merkezileşmesinde önemli rol oynayabilir.²¹³

Osmanlı Döneminde İsti'naf ve Temyiz: Tanzimat'tan Önce. Osmanlı yargı sisteminde kadı'nın kararı prensip olarak kesindir,²¹⁴ temyiz etmek için bir esas yoktur,²¹⁵ ancak açık bir aykırılık veya haksızlık varsa, ilgilisi tarafından padişaha, Divan-ı Hümayun'a, Sadrazam veya kazaskere durum bildirilirse yetkilisi kararı bozabilir.²¹⁶

Osmanlı'da siyasi kontrolün adli kontrolden fazla olduğu²¹⁷ düşüncesini ihtiyatla karşılamak gerekir.

Divan-ı Hümayun'da davaları -gerekirse vezir-i azamın gerekli görmesiyle duruşma da yapılarak *kazaskerler* inceler. Hükümde sakatlık varsa, bozulur. Hükümün bozulmasından sonra, kazasker Divan-ı Hümayun'da yeni bir hüküm verebilir; veya aynı kadı'ya veya bir başka kadıya davaya yeniden bakması buyrulur.²¹⁸ Şayet, kazaskerin dürüst davranmadığı konusunda ciddi karineler varsa, sadrazam, davayı, kazasker rütbesinde olan ama fiilen bu görevi yapmayan birine karar vermesi için tevdi edebilirdi; bu kişinin verdiği karara karşı, sadrazamın itiraz yetkisi yoktu.²¹⁹ Verilen kararlar mühimme, ahkam, tahvil, rüus, name, ahidname gibi defterlere yazılır.²²⁰ Dosyanın Divan-ı Hümayun'dan bozularak iade olmaması için kadı'ların en fazla başvurdukları eserler, Osmanlı'da çok yaygın şekilde kullanılan fetva mecmualarıdır. *Mezalim mahkemeleri görevini de gören Divan-ı Hümayun, sistematik olmadan temyiz mahkemesi görevini görüyordu.*

Tanzimattan sonra. Osmanlı'da, kadı tarafından verilen bir hükümün yeniden görülmesi üç halde mümkündür: (i) Gıyaben verilen bir hükme itiraz edilirse dava yeniden görülür,²²¹ (ii) Fetvahane-i Aliye veya Meclis-i Tedkikat-ı Şer'ie'den temyizden bozulması üzerine, dava, istinafen görülür.²²² (iii) İade-i Muhakeme yolu ile de dava yeniden ele alınır.²²³ İctihad ile icthad bozulamayacağı için, kadı'nın kararında kesinlik asıldır. Ancak nassa, icmaa, ana kaidelere, açık ve gizli kıyasa aykırı olan kararlar bozulabilir. Osmanlı Devleti'nde şer'ie mahkemelerinden çıkan kararların ne suretle bozulabileceği, kanunen belirli usul ile düzenlenmişti.²²⁴

Mecelle, istinaf ve temyiz yollarını kabul etmişti, Fetvahane ile meclis-i tedkikat-ı şer'ie ve bilabere bunlar yerine geçmek üzere kurulan Temyiz Mahkemesi Şer'ie Dairesi, bu kararları inceler ve gereğine göre bozabilir veya onaylayabilirdi.²²⁵ Osmanlı'da sistematik temyiz usulü, *Divan-ı Ahkam-ı Adliye* ile kabul edilmiş, bu daire, istinaf ve temyiz diye iki mahkeme halinde teşkilatlanmıştır.²²⁶

D. Yargının Fetva Yoluyla Denetimi

Sistematik bir temyiz usulünün olmadığı Osmanlı'da, bir anlamda kadıların vermiş olduğu hükümler her

zaman kolayca müftülerin ilmi denetimine açık olmuştur. Esasen, müftü, kadı'nın danışmanı durumunda idi.²²⁷ *Şeyhulislâm ve müftinin fetvası, kadıya yol gösterir ama onu bağlamaz; fetvalar, yargı bağımsızlığını ihlal etmez.*²²⁸ Hakimın fetva istemesi, -ihtiyaç varsa-, caiz görülmüştür.²²⁹

Fetva değil ama yargı bağlayıcıdır. Ulema, kadının fetva vermesini, karışıklık olacağı için çirkin (kerih) görmüştür; Kadı Şureyh'a bir soru sorulup fetva istendiğinde, "ben hükmederim, müftü değilim" demiştir.²³⁰

E. Yargının Şühudü'l-Hal Tarafından Denetimi

Mahkemelerde yargılamayı bir nevi müşahit gözüyle izleyen görevlilere şühud, şühudü'l-hal, şühudü'l-udul veya udulü'l-müslimin denmektedir. Özellikle Endülüste de mevcut olan bu danışma niteliğindeki şura veya konsülde vasıflı kişiler bulunurdu.²³¹ Bu, kazanın ileri gelenleri arasından seçilen, kadı'ya müdahale edemeyen, ama kadı üzerinde dolaylı etkisi olan bir kurumdur. Zaman zaman eski kadılar, kazaskerler, ileri gelen hukukçular da bu grubun içinde yer almış olup, sayıları 5, 6 veya daha çok olabilirdi. Mez'e göre, bu müessese, kurumlaşmasını 4. hicri asırda tamamlamıştır.²³² Şühudü'l-hal'i, yargı bağımsızlığını zedeleyen bir müessese olarak göstermek mümkün değildir.²³³ İlk dönemlerde bir nevi hakim stajyerliği işlevi görmüş; bunlar için kadı'da aranan şartlar aranmıştır. Şühudü'l-hal kurumu, yargılama hukukundaki jüriden farklı bir sistem olup, elemanları, vasıflı olduklarından dolayı, müşavir olarak da kadı'nın

yararlanması mümkündür. Sistematik temyizinin olmadığı ülkede, tarafların birinin mesleğinden olanların iştirak ettiği de bilinen bu sistemin çok iyi bir denetim görevi ifa ettiği açıktır.

İslâm hukukunda, meclis-i şer' de, fukahadan oluşan bir şura ehlinin bulunması müstehap olarak karşılanmıştı.²³⁴ Şühudü'l-hal, eskiden beri varolan İslâmi bir uygulamadır.²³⁵ Abbasiler'de şühudü'l-udul'un sayısı on kişi olup, kadı'nın kararını istinat edeceği olguları izlerlerdi.²³⁶ Mısır kadıları içinde, meclisinde şühud ittihaz eden ilk kadı, Harun Reşid tarafından tayin edilen, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Mesruk'tur ki gayrimüslimlerin dava için mescide girmelerine izin veren ilk kadı budur.²³⁷ Şühud için ilk defa divan ittihaz eden, isimlerini yazan, Harun Reşid'in tayin ettiği İshak b. Furat el-Maliki'dir.²³⁸ Mahkemeler şer'îye sicillerinde şühudü'l-hali tescil ederdi. Osmanlı'da, şehir kethüdasının düzenli olarak mahkemede şühud arasında yer aldığı görülmektedir.²³⁹

Şühudü'l-hal ile yargının denetimi sağlandığı gibi, yargı bağımsızlığının gözetimi de sağlanmıştır. Kadı'ya karşı gelebilecek müdahalelerin önlenmesinde, şühudun azımsanmayacak rolü vardır. Kadı'ya gelebilecek baskıların kamuoyu tarafından bilinmesi ve önlenmesinde şühud önemli bir müessesedir. Yargı bağımsızlığının sağlanmasında kadı, kamuoyu tarafından tek başına bırakılmadığı takdirde, adaletin daha iyi sağlanacağı düşünülmür.

- 1 MAA, m. 1785.
- 2 Hekim, Hikmetli (adaletli, muttaki, akıllı); Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 26.
- 3 Mekin, şeref sahibi olmak, hafif meşrep olmamaktır; Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 33.
- 4 Metin, Kavi, şedid ve sabırlı demektir; Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 33.
- 5 MAA, m. 1792.
- 6 WEISS, Bernard G., "Qadi" article, *Encyclopedia of Religion*, c. XII, New York 1987, s. 124.
- 7 "Dursun Fakih" (ö. 726/1326'dan sonra) maddesi için bkz.: AKSOY, Hasan, *DİA*, c. X, s. 7-8.
- 8 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire" EI, 1978, p. 375; YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet Anlayışı", c. XII, s. 429.
- 9 İPŞİRLİ, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", in: *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (kıs, Osmanlı Devlet Teşkilatı), Editör: Ekmelettin İhsanoğlu, c. I, s. 139-283, İstanbul 1994, s. 263.
- 10 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, İst. 1977, Cem Yayı-

- nevi, s. 400.
- 11 TURSUN BEY, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, haz.: Mertol Tulum, İst. 1977, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, s. 77, 103, 104, 105, 120, 149, 203. Yeni fetiholunan beldelere ilk tayin olunanlardan biri kadı idi; Tursun Bek, "Zikri Feth-i Cezire-i Midillü" den söz ederken, bunu belirtiyor; s. 120. Ayrıca bkz.: s. 128 (Bosna'nın fethi); s. 149 (Eğriboz Kalesi'nin fethi), "Cizye-i şer' vaz olunup, icra-yı ahkam-ı şer' için kadı ve sancak-beği nasb idilip, döndü, mahsuran yine dariü'l-hilafe İstanbul'a geldi". Dursun Bey (ö. 896/1491'den sonra) hakkında bkz.: Mertol Tulum, "Dursun Bey" md., *DİA*, c. X, s. 6-7.
- 12 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 429. İslâm'ın ilk dönemlerinde kadıya müftü deniliyordu; es-SERAHSİ, *el-Mesur*, c. XVI, s. 109.
- 13 Adaletname için bkz.: Halil İnalcık, *Adaletnâmetler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi-1965, c. II, Sayı 3-4'ten ayrı bası, TTK Basımevi, Ankara 1967; a. mlf., "Adaletname", *DİA*, c. I, s. 346-347; İsmail Kara, "Adaletnâmetler", in: *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, s. 212-213.
- 14 DURSUN, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, s. 265.

- 15 GÖKBİLGİN, Tayyip, "XVI. Asrda Mukataa ve İltazat İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 10-14 Kasım 1948), Kongreye Sunulan Tebliğler, TTKY, TTK Basımevi, Ankara 1952, (ss. 433-444), s. 433.
- 16 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", DİA, c. X, s. 520.
- 17 İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam", Osmanlı Ansiklopedisi, c. IV, s. 267.
- 18 BİLMEN, *Hukuk-ı İslâmiye*, c. VIII, s. 204.
- 19 JENNINGS, *Limitations*, p. 166.
- 20 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 75; İpşirli'ye göre, bu rakam değişmekle beraber, 1000'in üzerindedir, İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 264. Osmanlı'da mahkeme kayıtlarına sak ismi verilmektedir; AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 377. Osmanlı Şer'iye Sicilleri, "Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biridir", NAGY, "Kadi-Ottoman Empire" article, EI, 1978, p. 375.
- 21 İlmiye sınıfı teşkilatının şeması için bkz.: İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 279; İlmiye sınıfının bozulması hakkında bkz.: *ibid.*, s. 273-278; a. mlf. "Ehl-i Örf" md., DİA, c. X, s. 519, "Osmanlı Devleti'nde padişahın ıcrat, idari ve askeri yetkilerini temsil eden, ulema dışında kalan görevliler" olan ve "Şeyfiye ricatı" de denilen ehl-i örf (...) dâba çok kul menzeli olan ve Enderun veya Acenti Oğlanları Mektebi'nden yetiştirilerek sipahilikten asesebaşılığa, ketbiidaliğe ve sadrazamlığa kadar yükseltilen yöneticileri teşkil ediyordu".
- 22 "Ve şeybulislâm, ulemanın reisidir", Fatih Sultan Mehmet'in Teşkilat Kanunnamesi, madde 2, AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 318; DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeybulislâm Ebusund Efsandî Fetvaları*, İst. 1972, s. 17.
- 23 "Kaza (...) ve bunun emsali menasib ve cihat sahiplerine ta'zir lazım gelse etmeyeler. Heman bir dahi böyle etmeye deyü kadi 'uñfle söylemek ol makulere tazirdir ve hapis edecek yerde etmeyeler, Dergah-ı Mualla'ya arz edeler. Meğer ki, jennat-ı azimeleri olup keşif bulmayup sırar ihtimali ola. Ol vakit habsedeler"; II. Selim devri kanunnamelerinden Celalzade Kanunnamesi (III)'nin 306. maddesi, Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. VII, s. 356.
- 24 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", DİA, c. X, s. 519-520; Sadrazam, beylerbeyi gibi ehl-i örfün ileri gelenleri, büyük servec sahibi edinebilir ama gereğinde müsadere ile karşı karşıya gelirlerdi; *ibid.*, s. 520.
- 25 SAHİLLİOĞLU, Halil, "Askeri" maddesi, DİA, c. III, İst. 1991, s. 488-489.
- 26 ORTAYLI, İber, "Some Observations on the Institution of Qadi in the Ottoman Empire", *Bulgarian Historical Review*, Sofia 1982, (pp. 57-68), p. 60.
- 27 İlmiye sınıfının istihdam alanı için bkz.: BALTACI, Cahit, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (Teşkilat ve Tarih), İstanbul 1976, s. 56 vd.
- 28 II. Selim devri kanunnamelerinden Celalzade Kanunnamesi (III)'nin 96. maddesine göre, "Re'aya kadi ve müderris olmağla rusum-ı raiyyet sakıt olur"; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. VII, İst. 1994, s. 329; ayrıca bkz.: aynı cilt, s. 330 ve 302.
- 29 Kimlerin askeri sınıftan kimlerin tebba sınıfından olduğu kanunnamelerle tesbit edilmiştir; Buna göre, yargıyla uğraşanlar askeridir; bkz.: "Kazasker ve Kudsat Rusumu Kanunnamesi", (Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnamelerinden), madde 4, AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. III, s. 144.
- 30 YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet", c. XII, s. 380. Askeri sınıf, askeri hizmet yapanlar ve memur statüsünde bulunanlardır.
- 31 YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitabı Mesalib il Müslimin*, s. 49., ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 204.
- 32 ORTAYLI, *Qadi in the Ottoman Empire*, p. 67.
- 33 SAHİLLİOĞLU, Halil, "Askeri" maddesi, DİA, c. III, İst. 1991, s. 489.
- 34 HAMİDULLAH, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 194.
- 35 HAMİDULLAH, "Administration of Justice", p. 170.
- 36 En-NEBHAN, *İslâm Anayasası*, s. 562-563.
- 37 İBN ABİDİN, *Reddül-Muhhtar*, c. XII, s. 153; AZAD, *Judicial System*, p. 85.
- 38 ŞİBLİ, Hz. Ömer, c. II, s. 96.
- 39 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71.
- 40 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, vol. IV, p. 375.
- 41 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 264.
- 42 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 87, 103.
- 43 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 264. Anadolu kazaskeri tarafından Ankara kadılığına tayin edilen bir kadı'ya gönderilen belge şöyledir, "Şeriat nisab Mevlana Ahmed Kaniyab, Tabiiyyat-ı safiyat ve teslimat-ı vafiyat itibarından sonra inha olunur ki, işbu sene senane ve tis'in ve tis'amie' Muharrem'inin yedinci gününden itibaren Ankara kazası yevmi üçyüz (!) akçe ve mah-ı Rehinlevvel'in yigirmi altıncı gününden tevkit ile sana sadaka olundu. Gerekdir ki, tevkit-i mezbur tamamından sonra varub kaza-i mezburda icray-ı abkam-ı şer'iye idüp beratın ibraciyle minkatted olası. Dersaa'dete gönderdiğin arzda tarih yazasın v'es-salam. Hüseyin el-Kaadi bi-asker-i Anadolu"; ONGAN, Halic, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iye Sicili*, 997-998/1588-1590, TTKY, Ankara 1984, s. 137-138 (belgenin tarihi yok; 1752 numaralı belge).
- 44 MAA, m. 1785.
- 45 ORTAYLI, "Osmanlı Kadısı", s. 120.
- 46 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 431.
- 47 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 267.
- 48 MAA, m. 1800.
- 49 Düstur, II. Tertip, c. V, s. 352 vd.; Cin-Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 368.
- 50 İNALCIK, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 3.
- 51 Büyük kazalar, sancak ve eyalet kadıları ile kibar-ı müderrisin mevleviyet statüsünde idi; İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 265, 266.
- 52 Bir rivayete göre, Hz. Ömer, kadıları iki yıl için tayin ederdi; Abdurrahman, *el-İkmal*, s. 69.
- 53 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 392; NAGY, *Kadi-Ottoman Empire*, EI, 1978, vol. IV, p. 375; ORTAYLI, "Osmanlı Kadısı", s. 122; bkz.: ve krş. İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 265.
- 54 YEDİYILDIZ, "Osmanlılarda Hakimiyet", c. XII, s. 431.
- 55 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375.
- 56 ORTAYLI, "Osmanlı Kadısı", s. 120.
- 57 BİLMEN, *Hukuk-ı İslâmiye*, c. VIII, s. 222.
- 58 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 392; İBN AŞUR, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s. 312-313; NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, vol. IV, p. 375. Nagy'ye göre, mazul sistemi, tüm Osmanlı idaresine hakim bir sistemdi; Tanzimat'tan sonra ma'zul olanlara mazuliyet maaşı (tam maaşın belirli bir oranı) ödenmeye başlandı.
- 59 İNALCIK, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI-1991, p. 3.
- 60 AYDIN-HALAÇOĞLU, "Cevdet Paşa" maddesi, DİA, c. VII, s. 447.
- 61 Qadı, *Islamic Jurisprudence in The Modern World*, p. 483.
- 62 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, vol. IV, p. 375.
- 63 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 121.
- 64 İPŞİRLİ, Mehmet, "Anadolu" md., DİA, c. III, İst. 1991, s. 124.
- 65 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, s. 84.
- 66 İPŞİRLİ, Mehmet, "Bilad-ı Selase" maddesi, DİA, c. VI, s. 151-152.
- 67 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 539.
- 68 BAYINDIR, *İslâm Muhakeme Hukuku*, s. 93.
- 69 SAKAOĞLU, Necdet, "İstanbul Kadılığı" maddesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, 1994, s. 226.
- 70 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, s. 85.
- 71 ORTAYLI, *Qadi in the Ottoman Empire*, p. 64.
- 72 SAKAOĞLU, "İstanbul Kadılığı", c. IV, s. 226.
- 73 İPŞİRLİ, Mehmet, "Bab Mahkemesi", DİA, c. IV, s. 362.
- 74 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 265.

- 75 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375.
- 76 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 263-264; bkz.: H.A.R. GİBB-c. Colin Davies, "Naib" maddesi, İA, c. IX, s. 50.
- 77 ez-ZUHAYLİ, *et-Tanzimü'l-Kadî*, s. 107; bkz.: AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 232.
- 78 Bir Osmanlı mahkeme kararında zabıt katibi, "özer-i şer" sebebiyle yetkili naib olarak görevlendirilmiştir; İstanbul Şer'iye Sicilleri'nden Kartal Şer'iye Sicilleri'ne ait 10 genel nolu defterin 40 nolu defterinin 251. sayfasında yer alan bu ilam için bkz.: TDAV, *Şer'iye Sicilleri*, c. II, s. 214. Naiblik görev ve fonksiyonları için bkz.: Kayseri Şer'iye Sicillerinden 1 nolu defterdeki 14 nolu hükmü, TDAV, *Şer'iye Sicilleri*, c. II, s. 219. Naiblik görevinin mukataaya verilmesi ve tefvizi için bkz.: aynı defter, hükmü no. 175 ve 289; TDAV, *Şer'iye Sicilleri*, c. II, s. 2215-217.
- 79 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, s. 403.
- 80 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 75.
- 81 bkz.: BAYINDIR, *İslâm Muhakeme Hukuku*, s. 89-91.
- 82 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 124.
- 83 BİLMEN, *Hukuk-ı İslamiye*, c. VIII, s. 214.
- 84 Bir örnek için bkz.: TDAV, *Şer'iye Sicilleri*, c. I, İst. 1988, s. 73.
- 85 BAYSUN, M. Cavid, "Naib" maddesi, İA, c. IX, İst. 1964, (ss. 50-52), s. 51.
- 86 İNALCIK, "Mahkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 3; ORTAYLI, "Qadi in the Ottoman Empire", p. 64; BAYSUN, "Naib", s. 51.
- 87 İBN FERHUN, *Tabsiratü'l-Hükkam*, c. I, 17.
- 88 EBUL'ULA MARDİN, "Kadı" md., MEB, İA, c. VI, s. 42.
- 89 İBN FERHUN, *Tabsiratü'l-Hükkam*, c. II, s. 42-43.
- 90 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 541. Osmanlı, bununla kadı'ya siyaset yetkisi vermeyen Maliki dışındaki mezheplerin görüşüne uymaktadır; çünkü, Malikilere göre kadı, siyaset-cü-şer'iye konularında da yetkilidir; bkz.: *Qadri, Islamic Jurisprudence in The Modern World*, p. 486-7.
- 91 ONAR, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, c. I, s. 84; aynı görüşte, MUMCU, *Siyasetin Kaynakları*, s. 30. Aksi görüş için bkz.: Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, s. 443. Osmanlı Devleti'ne 1909 yılına kadar, "iradeci pozitivizm" anlayışı hakimdir. İradeci pozitivizm, kurulu düzenin korunmasını amaçlar.
- 92 SHAPIRO, *Appeal*, p. 378.
- 93 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 122.
- 94 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 268.
- 95 İNALCIK, "Mahkeme", s. 150.
- 96 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", s. 520.
- 97 GÖKBİLGİN, XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü, s. 437.
- 98 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", s. 520.
- 99 ORTAYLI, "Qadi in the Ottoman Empire", p. 66.
- 100 DURSUN, Davut, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din* (Kıs, Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din), İşaret, İstanbul 1989, s. 264.
- 101 GİBB and BOWEV, *Society*, p. 125.
- 102 "Sancak beğleri dahi valilerdir; taraf-ı sultaniden vekillerdir. Sancaklarında da'va dinleyip, icray-ı abkam-ı şariat iderler. Bunlar dahi hükumette beğlerbeğler gibidir. Oldukları sancakta bîze ve birase-i raiyyet ve zabt-ı rabi ve def-i mezalim ve umur-i seyy ve siyasetle me'murlardır. Lakin bunlar beğlerbeğlere tabilerdir. Velayet-i ammeleri beğler beği kadar değildir"; Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 528-529.
- 103 Kır. JENNINGS, "Limitations", p. 154-155.
- 104 İPŞİRLİ, Mehmet, "Beğlerbeyi" maddesi, DİA, c. VI, (ss. 69-74), s. 72.
- 105 İPŞİRLİ, "Ehl-i Örf", s. 520.
- 106 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 267.
- 107 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375; İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 267.
- 108 NAGY, "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978, Vol. IV, p. 375.
- 109 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 321. Öztuna'ya göre, ilk kazasker, I. Murad tarafından 1363 yılında göreve getirilen Kara Halil Hayreddin Efendi'dir; ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 68.
- 110 CİN-AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 272; AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 226-227.
- 111 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 269.
- 112 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, Ank. 1988, s. 239.
- 113 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 403. Kır. "Afrika toprakları için bu yetki Anadolu kazaskerini", ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71.
- 114 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 227.
- 115 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 322.
- 116 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 268.
- 117 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 228.
- 118 CİN-AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 272.
- 119 Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI, s. 13.
- 120 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 403.
- 121 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 75.
- 122 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 231, 234; bkz.: ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71; İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 266.
- 123 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71.
- 124 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 237.
- 125 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 239.
- 126 CİN-AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 273; ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 71. Kazaskerlik hakkında geniş bilgi için bkz.: İpşirli, Mehmet, *Kazaskerlik Müessesesi*, İstanbul 1982.
- 127 JENNINGS, "Limitations", p. 155.
- 128 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 269.
- 129 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 424.
- 130 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 226; CİN-AKGÜNDÜZ, *Türk Hukuk Tarihi*, c. I, s. 271. Osmanlı Devleti'nde, sadet-ı azamların, "kanun üzere senede üç defa şeyhu'l-islamları ziyaret etmeleri adeti"; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 145.
- 131 KRAMERS, J. H., "Şeyh-ül-İslâm" maddesi, İA, c. XI, (ss. 485-489), s. 486; *Osmanlı şeyhülislamlarının* (toplam 175 adet) isimleri ve görev süreleri için bkz.: ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 55-61.
- 132 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 539.
- 133 "Ebussuud Efendi" maddesi için bkz.: Ahmed Akgündüz, DİA, c. X, s. 365-371.
- 134 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 223, "1574 yılından itibaren müderris, mevali ve müftülerin tayinleri de şeyhülislamlara bırakılmıştır"; YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 426.
- 135 İPŞİRLİ, *Osmanlı Devlet Teşkilatı*, s. 270; a. mlf., "Bab-ı Meşihat" maddesi, DİA, c. IV, s. 362-363. Devletin ilk ve son dönem dalgalanmaları hariç, ilmiyenin başı, şeyhülislamdır; CİN-AKGÜNDÜZ, c. I, s. 270. İslâm tarihinde, bu isim, bu anlamda ilk kez Kanuni Sultan Süleyman, Zenbîlî Ali Cemali, İbn Kemal ve Ebussuud Efendi için kullanılmıştır; *ibid.*
- 136 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 270.
- 137 İPŞİRLİ, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", s. 270.
- 138 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 498; (tanzim tarihi, 1087/1676), "Kanun-ı Vüzeray-ı İzam" bahsi.
- 139 TANERİ, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık (1299- 1453)*, (kıs, Vezir-i A'zamlık), Ank. 1974, A.Ü. DTCF Yayını, s. 39.
- 140 "Şekvedlü ve mehabetlü ve seadetlü padişah-ı zıllullah hazretlerinin"; bkz.: *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, *ibid.*
- 141 *Tevkii*, Kanunnamesinde, sadrazamın görev ve yetkilerini şöyle belirtir,

- "Evela sadrazam olanlar, cümleye tasaddur idiüp, amme-i mesalib-i din ve devlet, ve kaffe-i nizam-ı ahval-i saltanat, ve tenfiz-i budud ve kızas ve baps ve nefy ve envai ta'zir ve siyaset ve istimat da'va ve icray-ı ahkam-ı ferai, ve def'i mezalim, ve tedbir-i memleket, ve tevcih-i eyalet ve imaret ve ulufe ve zames ve ımar ve tevliyet ve hitabet ve imamet ve kitabet ve cem-i taklid-i kaza ve nasb-ı mesla ve tefvid ve tevkil ve ta'jin ve tahsil ve umur-i cümhur, ve tevcihat-i gayri mahsur, vel hasıl cem-i menasib-i seyfiye ve ilmiyenin tevcihi ve azli ve cemii kadaya-yi şer'iyye ve örfiyyenin istima' ve icrası için bizzat cenab-ı padişahiden ve-kil-i mülak ve memalik-i mahruse-i osmani ve taht-ı hükümet-i sultanıyede olan cem-i nasn üzerine hakim, sahib-i ferman olduğu muhakkaktır". İbid.
- 142 Fatih Sultan Mehmet Teşkilat Kanunnamesi'nin 1. maddesi, AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. I, s. 318.
- 143 "Vezir-i azam hazretleri istima-i da'vaya şüru idiüp, iki tarafında nevbette arzu-baller okunur. Ve muktezay-ı şer'i şerif ve kanun üzere, mesalib-i ibadullahtı görür. Ve fasl-ı husumat ve kat-ı niza buyurub, lazım gelirse ahkam-ı budud ve ta'zir ve siyaseti icra ider. Ve tevcihatı dahi mahallile buyurur. Ve Rumeli kazas-keri efendi dahi kendiyne havale olunan da'vaları dinler". Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 508.
- 144 AYDIN, "Anayasa", s. 161.
- 145 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 499-500.
- 146 Tafsilat için bkz.: TANERİ, *Vezir-i A'zamlık*, s. 40.
- 147 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 523. Ayrıca "Vezir-i Azamın Kazai Yetkileri"nde tafsilat için bkz.: TANERİ, *Vezir-i A'zamlık*, s. 52-54.
- 148 TANERİ, *Vezir-i A'zamlık*, s. 54. Burada *ilam* veya *karar* ile *fetva* kelimesi yanlış kullanılmıştır; çünkü kadıdan *fetva* değil *karar* alınır.
- 149 "(V)elayet-i amme üç nevidir, i. *İmamet-i kübra*; kaza ehliyeti bu velayetten bir cüzdür; ii. *Vezaret-i uzma*; bütün işlerin kendisine tevdi halinde, vezir-i mufavvaz da bu salahiyeti haizdir (Osmanlı Devleti'ndeki sadrazamlar gibi). Bunlar yalnız imam-ı müsliminin bizzat hakkı olan veliahd tayinini yapamazlar; keza *imamın* nasbettiği kadıyı, bu vezir-i mufavvaz azlemez; iii. *emaret* ki, imamet-i kübraya merbut olarak, dört ne'v ayrılın bu emirliklerden kendisine *hükümet tefviz* olunan emirlerde velayet-i kaza mün-demic bulunur; dördüncü ne'vini teşkil eden *mezalime nazar velayeti ile mücehhez emirlerde*, daha kısa bir tabir ile, velayet-i garaim'de bu salahiyet, hatta velayet-i kaza'dan daha geniş olarak mevcuttur"; EBUL'ULA MARDİN, "Kadı", c. VI, s. 43.
- 150 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 501.
- 151 MUMCU, "Divan-ı Hümayun", DİA, c. IX, s. 430.
- 152 İNALCIK, Halil, "Adaletname" md., DİA, c. I, İst. 1988, s. 346.
- 153 EBUL'ULA MARDİN, "Kadı" md., MEB. İA, c. VI, s. 43.
- 154 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 506-515. Buna göre, Divan-ı Hümayun günleri kadimden beri 4 gündür, Cumartesi-Pazar-Pazartesi-Salı. Pazar ve Salı aynı zamanda arz günleridir; İbid, s. 510. Arz kanunu için bkz.: İbid, s. 511-512; Erol Özbilgen, "Divan-ı Hümayun", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, s. 204-205.
- 155 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 401 ve dn 88. Krş. "Divan-ı Hümayun'un kanun yolu mahkemesi olarak yaptığı yargılamaya, bugünkü kavramlarımız açısından bir isim vermeye imkan yoktur". Yenisey, Feridun, *Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu*, İstanbul 1979, Fakülteler Matbaası, İÜHFY'nu. 559, s. 35.
- 156 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 13.
- 157 Türkçe bilmeyenler için "Divan-ı Hümayun tercümanları", divanda muayyen yerlerde dururlar, hizmete intizar ederlerdi; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 71.
- 158 İPŞİRLİ, Mehmet, "Arzuhal" maddesi, DİA, c. III, İst. 1991, s. 448; halk, taşrada da, eyalet divanına arzuhal sunar.
- 159 MUMCU, "Divan-ı Hümayun", DİA, c. IX, s. 431.
- 160 Divan-ı hümayun defterlerinin muhteviyatı için bkz.: UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 79-110.
- 161 OKANDAN, *Amme Hukukumuzun Anahatları*, s. 37; İslâm hukukunda devlet başkanı, kuvvetli gerekçelerle veto hakkına sahiptir; AYDIN, "Anayasa", s. 161.
- 162 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 13.
- 163 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 247.
- 164 Hukuki ve şer'i Huzur mürafaaları, 1250/1834 yılına kadar devam etti. Daha sonra mürafaa pazartesi ve perşembe günleri yapıldı. Arz odası Mürafaası da denilen huzur mürafaaları, "şeyhulislâm kapısında yine kazas-kerler ve İstanbul kadısının iştiraki ile şeyh-ul-islâmın riyasetinde görülmesi takarrür etti"; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 238.
- 165 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 501; UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 138-139, 237.
- 166 Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 540; bkz.: MUMCU, "Divan-ı Hümayun", s. 431.
- 167 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 140, 237-238.
- 168 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 503; (Kanun-ı Divan-ı Çehar Şenbe).
- 169 *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 504.
- 170 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 249. İstinaf, sözlükte, bir işe yeniden başlamak, hukuk ilminde ise, verilen bir kararın, mad-di ve hukuki açıdan yeniden incelenmesi demektir (YENİSEY, *İstinaf*, s. 8). Bugün, istinaf yerine, üst mahkeme diyenler de varsa, bu, yanlıştır. İstinapta, herşeye yeniden başlamak gerekli değildir (ibid, s. 9). Sistemli istinaf mahkemeleri Osmanlı'da, 5 Haziran 1879 tarihli "Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu Muvakkatı" ile yürürlüğe girdi; 1924'de ilga edildi; istinafin neden kaldırıldığı konusunda detay için bkz.: ibid., s. 38-40, 205 vd.
- 171 KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Ayak Divanı" maddesi, DİA, c. IV, s. 192-193.
- 172 İPŞİRLİ, Mehmet, "Beylerbeyi" maddesi, DİA, c. VI, (ss. 69-74), s. 72.
- 173 "Da'va dinleyüp def-i mezalim için şer-i şerif ve kanun üzere buyruldu virmeğe ve mezalimi ref etmeğe memurlardır" *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, c. I, s. 500. "Buyruldu" için bkz.: KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., DİA, c. VI, ss. 478-480.
- 174 "İmam dediğimiz devletin birinci sorumlu ve yetkilisi hakkında ulemamız şöyle demektedir, 'Adil olan sultanın hükümü nafsızdır'; İBN ABİDİN, *Reddül-Muhlat*, c. XII, s. 97; "Kadı adil olduğu müddetçe hükümü geçerlidir" bkz.: ibid, s. 103; AYDIN, "Anayasa", s. 157, 158.
- 175 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 215-216.
- 176 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 379-380.
- 177 ZEYDAN, *Nizam-ı'l-Kada*, s. 74.
- 178 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 380-381.
- 179 ONAR, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İst., ty., c. II, s. 651.
- 180 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 74. "(Ş)ehirlerdeki kadıların, adli faaliyet bakımından kendiliğinden harekete geçebilen, bağımsız birer yargı organı niteliğinde olmadıklarına işaret etmek lazımdır" [OKANDAN, Recai Galib, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, ! *Kitap (Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar)*, İst. 1971, İÜHFY, s. 41] "Kadıların, ancak Beylerbeylerinin veya Sancakbeylerinin havale ve müsadeleriyle kazai ihtilaflara bakabilmek yetkisi tanınmıştır" (İbid., s. 41). Okandan bu görüşlerini, Onar'a dayandırmışsa da, delil göstermemiştir.
- 181 İNALCIK, Halil, "Adaletname" md., TDV. İA, c. I, İst. 1988, s. 346.
- 182 Örnek bir *adaletname* için bkz.: AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. VIII, s. 101.
- 183 AYDIN, "Anayasa", s. 160.
- 184 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 429-430.
- 185 MARDİN, "Kadı", s. 44.
- 186 bkz.: Yavuz Devri adaletnamelerinden "Menteşe Sancağı Adaletnamesi", Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, c. III, s. 182-186. Bütün Anadolu ka-

- dılarına gönderilen bu adaletnâme ile de yargı bağımsızlığı zedelenmiş değildir; çünkü, bu adaletnâmede, hürsüz ve haremilere karşı yasaların uygulanmasından başka bir şey istenmemektedir; *ibid.*, c. III, s. 180. Kadı-lara gönderilen padişah fermanlarına tevki denilir; *ibid.*, c. I, s. 95.
- 187 YÜCEL, *Kitabu Mesalibi'l-Müslimin*, s. 52.
- 188 YÜCEL, *Kitabu Mesalibi'l-Müslimin*, s. 52.
- 189 YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitab-ı Müstetab, Kitabu Mesalibi'l-Müslimin*, TTKY, Ank. 1988, s. 54-55; Kadıların rüşvetleri konusunda bkz.: a. mlf., *Kitab-ı Müstetab*, s. 22-23.
- 190 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 73.
- 191 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 246-247. Divan-ı Hümayun, bir anlamda, günümüzdeki Yüksek Hakimler ve Savcılar Kurulu'nun görevini de yapmaktadır.
- 192 YEDİYILDIZ, "Osmanlılar'da Hakimiyet", c. XII, s. 431-432; bkz.: OR-TAYLI, "Qadi in the Ottoman Empire", p. 66-67.
- 193 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 128.
- 194 UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*, s. 126-127, 106.
- 195 ÜÇÖK-MUMCU-BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 230.
- 196 EMEGEN, Feridun, "Devre Çıkma" maddesi, DİA, c. IX, s. 250-251. Ba-zı kadılar daha fazla harç almak için, devre (dolaşmaya) çıkar, yeni ölmüş olup da terekisi henüz taksim edilmemiş kişilerin terekisini taksim ederek harç almak isterlerdi. Bunun sebebi, belki de, kadılığın sınırlı süreli olduğundandır.
- 197 İBN KAYYİM, *et Turuk*, s. 344; Hisbe yargısı ile adi yargı arasındaki farklar için bkz.: Abdulhamit, *el Kade il İdari*, s. 296-298; Hisbe yargısı ile mezalim yargısı arasındaki farklar için bkz.: 298-300; ez-ZUHAYLİ, *et-Tanzimü'l-Kada*, s. 106.
- 198 el-KALKAŞANDİ, *Subhu'l-A'za fi Sinaati'l-İnşa*, c. V, s. 425. Osmanlı'da belediyeçilik için bkz.: Yılmaz Daşcıoğlu, "Belediyeçilik", in, Osmanlı Ansiklopedisi, c. VI, s. 180-183.
- 199 EL MAVERDİ, *el- Ahkamu's- Sultaniye*, s. 300.
- 200 İBN FERHUN, *Tabsiratu'l-Hükkam*, c. I, s. 19.
- 201 el-MAVERDİ, *el- Ahkamu's- Sultaniye*, s. 302.
- 202 Shapiro, *Appeal*, p. 365.
- 203 Muhammad Akram Khan, *Al-Hisba and the Islamic Economy*, in Public Duties in Islam, The Institution of the Hisba, by al-Shaykh al-İmam Ibn Taymiya, (Appendix), Leichester, 1982, The Islamic Foundation, p. 139.
- 204 Shapiro, *Appeal*, p. 365-366.
- 205 Muhammad Akram Khan, *Al-Hisba and the Islamic Economy*, p. 138.
- 206 İBN AŞUR, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s. 197.
- 207 YILDIZ, "Abbasiler" md., s. 40.
- 208 el-MAVERDİ, *el-Ahkamu's- Sultaniye*, s. 320.
- 209 AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. I, s. 410.
- 210 İNALCIK, "Mabkeme", s. 150.
- 211 SHAPIRO, *Appeal*, p. 373.
- 212 DURSUN, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, s. 273.
- 213 Shapiro, "Appeal", p. 350.
- 214 Kadı'nın "vermiş olduğu hükümden vazgeçmesi sahib değildir. Burada da iş mesele istisna edilmiştir. Birincisi, kendi bilgisiyle dayanarak hüküm vermesi hali; ikincisi, Verdiği hükümden hatasının ortaya çıkması hali; üçüncüsü, Mezhebine ters bir hüküm vermesi halidir. Bu hallerde verdiği hükümden dönerilir"; İBN ABİDİN, c. XII, s. 308. Ayrıca bkz.: s. 320-321.
- 215 İNALCIK, Halil, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries", EI, 1991, Leiden 1991, p. 3.
- 216 "Davaların hükümden sonra tekrar rü'yet edilip edilmemesi" konusunda geniş bilgi için bkz.: BİLMEN, *Hukuk-ı İslamiye*, c. VIII, s. 238-246.
- 217 SHAPIRO, *Appeal*, p. 381.
- 218 İNALCIK, Halil, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries", EI, 1991, Leiden 1991, p. 3.
- 219 ÖZTUNA, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 70.
- 220 UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilatı*, s. 79.
- 221 bkz.: MAA, m. 1836.
- 222 bkz.: MAA, m. 1838 ve 1839. Tafsilat için 1838 m. için bkz.: Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 256-266. 1839. m. için bkz.: *İbid.*, s. 266-270.
- 223 bkz.: MAA, m. 1840. Tafsilat için bkz.: Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 271-272.
- 224 MARDİN, "Kadı", s. 44.
- 225 MARDİN, "Kadı", s. 44.
- 226 AYDIN-HALAÇOĞLU, "Cevdet Paşa" maddesi, DİA, c. VII, s. 447.
- 227 DURSUN, "Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din", s. 274.
- 228 Aksi görüş için bkz.: JENNINGS, *Limitations*, p. 156-157. Müftinin fetvasını, "etkin doktrin" olarak kabul etmek mümkündür.
- 229 Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkam*, c. XVI (K. ul Kaza), s. 111-115 (MAA, m. 1811 şerhi).
- 230 et-TAHTAVİ, *Şürentü'l-Kada*, s. 506.
- 231 E. TYAN, "Kadı" article, EI, 1978, Vol. IV, p. 373.
- 232 AYDIN, "Osmanlı'da Hukuk", s. 399.
- 233 bkz.: JENNINGS, "Limitations", p. 161-163.
- 234 Madrup, *el-Kada'i ve Ahkamihü*, s. 348.
- 235 İNALCIK, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 4.
- 236 Şebaru, *el-Kada'i ve'l-Kada'i*, s. 46 (isimler için bkz.: s. 47-51).
- 237 el-KALKAŞANDİ, *Subhu'l-A'za fi Sinaati'l-İnşa*, c. I, 476.
- 238 el-KALKAŞANDİ, *Subhu'l-A'za fi Sinaati'l-İnşa*, c. I, 476-477.
- 239 İNALCIK, "Mabkama-The ottoman empire-the earlier centuries" EI, 1991, p. 4.